

D. Nagy Anikó

Ifjú gróf Teleki Domokos

1. Neve elé az „ifjú”-t mindenképpen oda kell tenni, nemcsak azért, mert valóban egész fiatalon, 25 esztendőskorában távozott az élők sorából, hanem azért is, hogy ne essünk a *Magyar Irodalmi Lexikon* hibájába, és ne keverjük össze a Teleki család Domokosait. Itt ugyanis az életrajzi adatok sajnálatos felcserélésével találkozunk, sőt *Az ember sorsnak változandósága* című munka szerzőjének arcképe alá az ifj. Teleki Domokos neve, születési és elhalálozási évszáma került.¹

De hát ki is volt ez a fiatalember, mit is tett rövid pályafutása során, amire most nekünk két évszázad múltán emlékeznünk érdemes?

Az erdélyi művelődéstörténet kutatói jól tudják, hogy könyvtáraink, levéltáraink milyen sok máig feldolgozatlan személyi hagyatékot őriznek, honi tudományos életünk sok jeles munkásának hagyatékát. Olyanokét, akik ha Európa szerencsésebb tájain élnek, talán jobban rájuk figyelt volna a világ. Ifjú Teleki Domokos is jó példája a több szóra érdemes erdélyi tudósnak, mint ahogy ezt kézíratos hagyatéka, levelezése, megjelent művei tanúsítják. A kortársak levelezésében, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság irományaiban elég gyakran találkozunk nevével; még ha csak ezen a nyomon próbáljuk követni munkásságát, már úgy is egy rendkívül tehetséges és sokoldalú ifjú tudós alakja rajzolódik elénk, a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött irodalmi hagyatéka azonban segít a kép teljessé tételében.

Az utókor nem sokat foglalkozott vele; inkább csak apjáról, a könyvtáralapító Teleki Sámuel kancellárról szólva emlegették nevét. A halálakor írott méltatásoktól eltekintve — nyomtatásban ezek közül is csak egy-két német nyelvű látott napvilágot —, mind ez idáig nem jelent meg róla magyar nyelvű ismertetés. S minthogy nyomtatott munkái sem értek meg új kiadást, valóban örömmel kell üdvözölnünk az *Egynéhány hazai utazások leírása* című könyvet,² amely Budapesten a Balassi Kiadónál látott újra nyomdafestéket. A szöveggondozást végző Éder Zoltán a jegyzetekhez egy egészen rövid életrajzot is mellélt. Ő azért tartotta fontosnak e Bécsben, 1796-ban megjelent művet a mai olvasó asztalára helyezni, mert lényegében ez az első magyarországi útleírás. Szerzője az ország felfedezését és egyfajta szellemi birtokbavételét végezte el. „Honismeretet terjeszt és nemzeti önismeretre serkent — írja Éder az új kiadás utószavában —, amikor leírja az ország tájait és településeit; amikor bemutatja az egyes települések, vidékek lakosságának nemzetiségi, vallási, nyelvi összetételét; amikor az akkori állapotok valós képét nyújtja, különös tekintettel a gazdasági helyzetre, a termelési viszonyokra, az új létesítményekre és technikai vívmányokra; s végül, de nem utolsósorban, amikor utal a jelenségek történeti hátterére ... ma is érdekes olvasmány: gazdagon megrajzolt művelődéstörténeti körkép a soknemzetiségű, soknyelvű, sokvallású korabeli Magyarországról.”

A mai olvasót talán az lepi meg leginkább, hogy Teleki Domokos nem egészen húszesztendőskor, amikor 1793 júniusában útra kel és Magyarország felső részében tett első útjának benyomásait papírra veti. Alig hihető, hogy e rendkívüli érettségre valló megfigyelések egy pelyhedző állú fiatalembertől származnak. Mindezt talán egyéb írásainak is-

¹ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerkesztő Benedek Marcell. Bp. 1965. III. 322.

² Teleki Domokos: *Egynéhány hazai utazás leírása*. Bp. 1993. (Régi Magyar Könyvtár. Források 3.)

meretében értheti meg az ember: ezek segítségével nyomon követhető gyorsan ívelő pályája. Megértjük, hogy miként sikerült szűk két évtized alatt olyan sok mindent megtanulnia, olyan alaposan felkészülnie tudományos terveinek megvalósítására.

Írásainak nagy része a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban van. Halálakor apja, Teleki Sámuel intézkedett, hogy a tanulmányai során készített jegyzeteit, nyomtatásban megjelent munkáinak kéziratát, ki nem adott írásait kötetekbe gyűjtsék és a Könyvtárba helyezték. Maga is megdöbbenve látja a rengeteg munka nyomát. „Az ő igen gyenge testi sátorának összeomlását sietette a benne lakozott nagy léleknek munkássága — írja a kancellár egy levélben —, könnyező szemekkel bámultam, midőn holta után ennek tanúbizonyosságait nagy rakás írásaiban láttam.”³ Összegyűjteti a fia halálakor írott halotti beszédek is,⁴ melyeket a család szolgálatában álló vagy Domokos nevelésével megbízott tanárok, lelkészek írtak; valamennyien közelről ismerték a gyermeket, majd később az ifjút. A nekrológokban fellelhető életrajzi adatok tehát első kézből származó információként kezelhetők, kevésbé pontosak ezzel szemben a nyomtatásban megjelent német nyelvű írások. Az első a Jénai Ásványtani Társaság évkönyvében látott napvilágot: Johann Friedrich Schwabe a Társaság megbízásából emlékezik Teleki Domokosra mint a Társaság nemrég megválasztott elnökére.⁵ Minden valószínűség szerint Teleki Sámuelől kérte az életrajzi adatokat, de mint a címben írja, az eredeti hozzáküldött anyagot „szabadon” dolgozta fel. Talán ennek tulajdonítható a szövegben található sok hiba, elírás. A szerző például azt állítja, hogy a hatesztendő Domokos mellé apja egy *Liptay* nevű fiatal nevelőt alkalmazott. Természetesen elírásról van szó, hiszen levelekben, Teleki Domokos önéletrajzi feljegyzéseiben *Liebtag* Martin névvel találkozunk.⁶ Ő tanítja Teleki Sámuel gyermekeit németül is, mint erről egyik Szebenből Sáromberkére küldött levelében olvashatunk: „Liebtag Uramot köszöncsed szómmal — írja fiának — s mond meg, hogy veled most szüntelenül németül beszéllyen, ő tégedet, kis hugoddal edgyütt tanítson mert én ő Kegyelmének is meg köszönöm ha jó fiam leszel.”⁷ Évekkel később pedig maga Teleki Domokos említi életrajzi feljegyzéseiben *Liebtag* nevét: „1791 áprilisában meghött a kedves volt Tanítóm *Liebtag*.” De Friedrich Schwabe szövegében Teleki Domokos másik tanítója, *Benke Mihály* sem jár szerencsésebben, őt ugyanis *Berke* néven emlegeti a szerző, s a lapalji jegyzetben azt írja, hogy ő az első magyar ásványtani kézikönyv szerzője. Nyilvánvaló, hogy *Benke Ferenc*cel, a Kolozsváron 1786-ban megjelent *Magyar mineralogia* írójával tévesztette össze Teleki Domokos nevelőjét.

1805-ben újból megjelenik nyomtatásban a Schwabe-féle életrajz Teleki Domokos úti jegyzeteinek német nyelvű kiadása élén.⁸ Itt már nincsenek névelírások, ezt a kiadást

³ Németh László levele Kazinczy Ferenchez. Győr, 1804. febr. 10. *Kazinczy Ferencz levelezése*. Bp. 1892. III. 155.

⁴ *Halotti prédikációk*. Kézirat a Teleki Tékában, jelzete: Tq-1579 d. MS. 225. *Halotti Prédikációt mondtak Boldogult Gróf Domokos Úr Ő Nagysága felelt: T. Székely Mártony Sáromberkén; T. Antal János M. Vásárhelyen; T. Szilágyi Kolosvárott; T. Püspök Abats János Nagy Enyeden; T. Professor Benke Mihály idem; T. Pápai István Szebenben*.

⁵ *Annalen der Sozietät für die gesammte Mineralogie zu Jena*. I. 346-362. Külön is megjelent: *Leben und Charakter des Herrn Reichsgrafen Dominik Teleki von Szék*, ersten Präsidenten der Sozietät für die gesammte Mineralogie zu Jena, nach einem eingeschickten Original frey bearbeitet von D. Friedrich Schwabe. (Jena), s. a.

⁶ Teleki Domokos 15 lapnyi önéletrajzi feljegyzése a Teleki Téka Biograf. Com. Dom. Teleki kötetben, jelzete: Tq-1236 b/5.MS.323.

⁷ Teleki Sámuel levele Teleki Domokoshoz. Szeben, 1780. július 21. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2268.

⁸ *Reisen durch Ungarn und einige anglänzende Länder*. Beschreiben vom Reichsgrafen Dominik Teleki von Szék. Aus dem Ungarischen übersetzt durch Ladislaus v. Németh Professor am evangel. Gymnasium zu Raab. Pesth, bei Konrad Adolph Hartleben, 1805. 1816-ban még egyszer napvilágot lát a Schwabe által írott

ugyanis az utazásokat német nyelvre fordító pozsonyi tanár, Németh László Teleki Sámuelnek ajánlja, aki minden bizonnyal a megjelenés előtt átjavította az életrajzi részt. Mégis, ez a szöveg szintén a Teleki Domokos életrajzában tovább burjánzó tévedések elindítója lett: Benke Mihályt úgy említi itt a szerző, hogy később az Enyedi Kollégium professzoraként működött. Ettől kezdve az összes életrajzban azt olvashatjuk, hogy Teleki Domokos az Enyedi Kollégiumban tanult. Természetesen a német szöveg hibás értelmezéséről van szó, ugyanis a már említett halotti beszédek egyikét éppen Benke Mihály írta: *Halotti Beszéd az okos Ifjúról, melyet ... elmondott Benke Mihály, a N.Enyedi Reform. Kollégiumban a' Filosofianak rendes Tanítója, és az N.Mélt. ifjú Grofnak Nevelője.*⁹ A cím tehát arra utal, hogy az enyedi professzor valamikor nevelője volt az elhunytak. A nekrológ arról is megemlékezik, hogy 1788 szeptemberében együtt kezdték „járni a' Bétsi felsőbb Oskolákat az Universitásban”. Magától értetődik, hogy Benke ezután került Enyedre, mint ahogy akkorra már Teleki Domokos is elvégezte egyetemi tanulmányait. Benke nevét egy másik kortárs írása is említi. A Teleki Könyvtár ma is őriz egy verses epistolát, melynek szerzője a neves anekdotagyűjtő Andrád Sámuel. Bécsi gyakorló orvosként bejáratos lehetett Teleki Sámuel otthonába. Amikor 1787 szeptemberében a három Teleki gyermek himlővel megbetegszik, Andrád egy 48 lap terjedelmű verssel próbálja szórakoztatni Domokost. Itt említi Benke Mihály nevét, aki Liebtag nevelővel együtt foglalatoskodik a beteg gyermek körül.¹⁰

2. Teleki Domokos írásait olvasva önkéntelenül feltesszük a kérdést, vajon hogyan tudott olyan rövid idő alatt a tudomány különböző területein annyi ismeretet szerezni. Valamelyes magyarázatot erre tanulmányai során készített jegyzetei adnak. Az alig iskoláskorú gyermek már német és francia leckéket vesz. A szinte még ákombákom írással készült nyelvgyakorlatok, fogalmazványok, szövegfordítások még ma is, két évszázad múltán modellként szolgálhatnak arra, hogy nemcsak audiovizuális eszközök segítségével lehet komoly, eredményes nyelvtanulást végezni. Ezek a leckeüzetek alapos, sok időráfordítást igénylő tanulásról tanúskodnak. Jegyzeteit általában pontosan datálja, címezi. Így tanulmányai rekonstruálásában megbízható támpontokként használhatók. Csak az 1780–83 közötti évekből nem maradtak leckeüzetek. Ez az időszak egybeesik a Marosvásárhelyi Kollégiumban folytatott tanulmányaival. Arról, hogy Teleki Sámuel a fiát valóban beadta ebbe az iskolába, az összes kortárs életrajzírók szólnak. Sajnos mégsem sikerült megnyugtató módon tisztázni, hogy mikor kezdte meg tanulmányait és meddig volt a Kollégium tanulója. A Marosvásárhelyi Református Kollégium beiratkozási anyakönyvében¹¹ az 1780 szeptemberében bejegyzett tanulók között találkozunk széki Teleki Domokos névvel: „Ego Dominicus Teleki S.R.I.Comes de Szék, nomen meum apposui Anno 1780 ipsis Nonis Septembrie, aetatis noni die altera.” El is fogadnánk azt a feltevést, hogy Teleki Sámuel Domokos nevű fiáról van szó, ha két érv nem szólna ellene. Teleki Domokos 1773-ban született. Születési bizonyítvány hiányában idézzük azt

életrajz. Carl Vinzenze Kölesy és Jakob Melzer lexikonjukban újra közlik a szöveget: *Ungarischer Plutarch oder Biographien merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn, und der dazu gehörigen Provinzen*. Pest 1816. II. 297-305.

⁹ *Halotti Prédikációk*. 126–138.

¹⁰ Andrád Sámuel: *Római Szent Birodalombeli Gróf Széki Teleki Domokos Urfi Ő Nagyságához*. Kézirat a Teleki Tékában: *Collectanea Com. Dominici Teleki*. Tom. VI. Jelzete: MS.T.373.

¹¹ *Liber memorialis ... cuiuscunque aetatis et conditionis discentium*. = *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor. Szeged 1994. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.)

a bejegyzést, amelyet apja írt be a család bibliájába: „Ao. 1773 d. 5 Sept. Midőn II. Josef R. Császár Erdélyben járt született Istennek áldásából Kedves Domokos fiunk, Sáromberkén.”¹² Ugyanezt a dátumot találjuk a sáromberki eklézsia egykori matrikulájában is: „(1773 kereszteltetett) 7-a Septembr. Sz.R.B. Groff Teleki Domokos, született 5-a ejusdem die Nathardilliis hora septima Vespertine.”¹³ Így 1780 szeptemberében Domokos hetedik esztendejét tölti be, nehezen hihető tehát, hogy a beiratkozáskor magát kilenc esztendősnak vallotta volna. Az 1780-as beiratkozás ellen szól egy másik kortársi információ is. Kovásznai Tóth Sándor, a Marosvásárhelyi Kollégium klasszika-filológia tanára Teleki Sámuellel szoros kapcsolatban állt. Könyvgyűjtési kérdésekkel fordultak egymáshoz, a Janus Pannonius életmű feldolgozása közös munkájuk. Valószínűleg gyakran megfordult a Teleki családnál, s így Domokost is jól ismerte. Egyik éppen akkor készül munkáját, két Plautus- és Terentius-komédia magyar fordítását neki dedikálta.¹⁴ Még ha ez az epistola dedicatoria elsősorban a mecénás apa felé szóló hálálkodás, életrajzi vonatkozásai miatt még akkor is hiteles forrásanyagként használható. „September ötödik napja vagyon ma, a’ Nagyságod’ világra lett születésének esztendőnként elő-forduló napja; melynek emlékezetére ugyan ezenn naponn e mostan folyó 1781-dik esztendőben, Nagyságod a’ maga édes szüleitől nyoltz esztendő korában, és az említett naponn kilentzedikbe fordulván, ebbe a mi Maros-Vásárhelyi Kollégiumunkba bé-hozatott, és az Isteni ‘s emberi tudományoknak megtanulására, olly gyenge korában, bészenteltetett.” Ha hiteles Kovásznainak ez a közlése, akkor a kollégiumi anyakönyvben szereplő 1780-as dátumot tisztázni kell.

Arra sincs megbízható adatunk, hogy mikor fejezte be marosvásárhelyi tanulmányait. Friedrich Schwabe életrajzában azt írja, hogy két évet töltött itt, majd ezután újra a szülői háznál tanult.

1777-ben Mária Terézia Teleki Sámuel erdélyi kormányzéki tanácsosnak nevezte ki, s a következő év elején Sáromberkéről Szebenbe kellett költöznie. Családját sokáig nem tudta felvinni, de felesége és gyermekei az év nagy részét a szebeni szállás elkészülte után is a sáromberki birtokon töltik. Ezekből az évekből a gyermek Teleki Domokos tanulmányairól néhány kortárs is tájékoztat bennünket. Lapozzuk fel újra Kovásznai említett dedikációját, amelyben szó esik Domokos legelső tanulmányairól és véleményt mond az oktatásban akkortájt meghonosodó német-franciás „nájmodi”-ról meg a jó öreg „Római Deák” tudományokról: „...Semmit el nem mulatott az édes atyai bölts gond-viselés az iránt, hogy a’ Nagyságod tanulása mennél boldogabb és elő-menetelesebb lehetne, jó és tudós tanítókat szerezvén Nagyságod’ mellé, mind a’ Németben még ötödik esztendővel ennek-előtte; mind pedig az-után a’ Deákban. Annyira-is ment Nagyságod a’ Német nyelvben, hogy többire minden közönséges dolgokról folyvást tudjon beszélni; mivel-hogy az Isten Nagyságodat szép éles elmével sokak-felett meg-is áldotta. Nagy reménységünk vagyon azért, hogy ha Nagyságod igyekezik, a’ Deákban-is, hívséges tanítóinak vezérlések-által hasonlóképen elé fog menni. Jóllehet pedig hogy a’ Nagyságod bölts tanítói tudják azt magoktól-is, mitsoda utat módot kelljen Nagyságodnak a’ tanolásban követni, azoknak engedelmeiből mind-azáltal én-is... bátorodom ahoz egy két szóval hozzá szóllani... Két féle utat követnek most a’ mi Hazánkban ‘s Nemzetünkben az em-

¹² *Szent Biblia...* Ultrajectum 1737. Jelzete: Tho-43b

¹³ *Liber Ecclesiae Reformatae Sáromberkiensis...* ab anno 1757 inchoatore Ladislao Péterffi de Kibéd V.D.M. 35. Jegyzőkönyv a sáromberki ref. egyházközség levéltárában.

¹⁴ *Két Komédia, mellyek közül az egyik Plautusból, a’ másik Terentiusból fordított Magyarra* Kovásznai Sándor által, 1781-dik esztendőben. Kolosvárt 1782.

berek a' tisztességes tudományoknak meg-szerzésére; mellyek-közüll az egyik mód főképen azujj, Német és Frantz könyveknek szorgalmatos olvasása tanulása-által vezet a' tzél-felé; a' másik út bajosabb, hoszszabb, és azért unalmasabbnak tetszik egy először. Mert e' szerént, az említett ujj könyveket-is érteni kell; de a' régieket sem kell el-hagyni és meg-vetni; kivált a' régi Római Deák tudományokra vezérlő írásokat, a' mellyekből az ujjak nagy részént származtak, és ha mi szépség vagyon benne; azoknak köszönhetik, mint szintén a' Rómaiak a' Görögöknek. Már én e' két utak-közüll, az utolsót jóvalom Nagyságodnak, jóllehet az, darabosabbnak és tövissesebbetskének láttassék-is az elsőnél." Egyébként Kovásznai mindvégig érdeklődéssel követi az ifjú gróf tanulmányainak menetét. Gyakran keresi fel levéllel egykori tanítványát. A szépen fogalmazott latin nyelvű epistolák bizonyára azzal a rendeltetéssel készültek, hogy Domokos ezek olvasásával is tanuljon, s a válaszlevelekkel valamelyest gyakorolja magát a deák nyelvben. Evekkel később, 1791 elején, az akkor már egyetemi tanulmányokat folytató ifjúnak a történelem alapos tanulmányozását ajánlja Kovásznai: „Javasolom, hogy mindazokat a tanulmányokat, amelyeket az akadémiákon végezni szoktak — különösképpen ajánlom a közönséges historiának, melyet egyetemeseznek neveznek, a tanulmányozását — folytasd. Cicero, a halandók legbölcsebbike a történelmet az élet tanítómesterének hívja; most már Te is világosan láthatod, hogy nem annyira az iskolának, mint az életnek kell tanulnunk...”¹⁵

1785-ben Teleki Sámuel Bihár megye főispánjának nevezik ki, s a család Váradra költözik. Domokos újra a szülői háznál folytatja tanulmányait. A tanultakról — mint látni fogjuk — a helyi iskolában nyilvános vizsga keretében ad számot. A kortárs Keresztes József naplójában olvashatunk erről az időszakról: „Erdélyből kiköltözvén minden pompa nélkül Váradra ért d. 23 mai grófnéjával mélt. gróf Iktári Bethlen Zsuzsánnával és két nagyreménységű gyermekével gróf Teleki Domokos és Máriaival, kiknek praeceptoruk volt Török Ferencz, cselédei többnyire erdélyi jobbágyok.” Majd így folytatja: „...Az elmúlt esztendőben [1785], minekutánna a mélt. gróf Széki Teleki Domokos urfit az Ur asztalához való járulásra elkészítettem, ennek elein egynéhány hetekig poézisra, nevezetesen a regulákra, mythologiára, magyar és deák verseknek írására tanítottam.”¹⁶ Több adatot találtunk arra vonatkozóan, hogy a váradi tartózkodás idején mit tanult Domokos, mint arra, hogy kik oktatták ebben az időben. Néhány üdvözlő vers szerzője feltehetőleg Domokos tanítói közé tartozott. 1785-ben Váradon jelenik meg nyomtatásban egy G. M. kezdetűvel aláírt születésnap latin köszöntő. A Teleki Tékában lévő példányon található kézírásos szöveg megfejté a szerző kilétét: „Georgius Mihaloczy Literarum Humaniorum Professor Primar Regius M. Varadiensis.”¹⁷ Egy másik nyomtatvány magyar nyelvű *Örömverseket* tartalmaz, melyeket Szluha Demeter nagyváradi tanító írt Teleki Domokosnak, amikor a „Különféle tudományokban, főképpen az ékes Szollásnak tanulásában tett serénységét 12 esztendő korában... a Nagy-Váradi Királyi Iskolának Palotájában ditsőségesen ki-mutatá”.¹⁸

Több 1785–1787 közötti időből származó leckeüzeteket őriz Teleki Domokos kéziratos hagyatéka. Ekkor a francia és német nyelvet már olyan fokon ismeri, hogy néhány tantár-

¹⁵ Kovásznai Sándor levele Teleki Domokoshoz. Marosvásárhely, 1791. Eredetije a Teleki Tékában. Jelzete: To-3587 f/2. Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Buk. 1970. 198-199.

¹⁶ *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. Keresztes József egykorú naplója. Pest 1868. 96, 122.

¹⁷ *Illustrissimo S.R.I. Comiti Teleki de Szék. Magno-Varadini 1785*. Jelzete: Tq-1574/coll. 24.

¹⁸ *Örömversek ... melyeket ... bé-mutatott Szluha Demeter Nagyváradi tanító*. Nagy-Váradon 1785. Jelzete: Tq-1574/coll. 25.

gyat ezeken a nyelveken tanul. A kimondottan nyelvgyakorlás céljából készített fogalmazványai mellett vallás-történelem-politikai tárgyú szövegeket fordít magyarra. Természetesen emellett klasszikus latin szövegfordításokat is találunk és kortárs szerzők munkáiból készített kivonatokat.

Teleki Domokos már említett életrajzi feljegyzéseit a család Bécsbe költözésének dátumával indítja: „Anno 787 Májusban jöttem lakni Váradról Bétsbe. Voltam 13 1/2 esztendő.” Kovásznai erre az alkalomra egy latin nyelvű üdvözlő verset ír kedves tanítványának, az utolsó üres lapra pedig néhány magyar mondatot: „Hogy ez a' pappiros üressen ne menjen, írok ide-is valamit Mlgs Urfi Ngodnak. Kérem Ngodat, ne sajnálja ő Excellenciajokat szommal alázatosonn tisztelni és köszönteni. Eddig-is irtam volna vagy egyszer Ngodnak, de mi itt ugy hallottuk-volt, hogy Ngod egyebet Németnél és Frantznál nem tanol, az az, hogy egyéb tudományokat-is Német nyelven tanol. Azt gondoltam azért, hogy nem fogna kedves lenni ha Deákul írnék valamit; annyival inkább az ilyen botorkázó deák nyelven...”¹⁹ A szavak mögött meghúzódó enyhe szemrehányás jelzi, hogy Kovásznai még mindig a latin nyelv tanulására szeretné serkenteni Domokost.

A Bécsben töltött első évekről Benke Mihály nekrológiájában is olvashatunk. Innen tudjuk meg, hogy Teleki Domokos 1788 áprilisában a bécsi református eklézsiában konfirmált, és hogy az ottani református pap, Hilchenbach mintegy kétszáz kérdésére mindenféle segédeszköz nélkül a legnagyobb pontossággal felelt. Majd arról emlékezik meg Benke, hogy még ugyanabban az esztendőben együtt kezdik el egyetemi tanulmányaikat: „Mint folytatta itten a tanulásait erről egyebet nem szükség szóllanom, hanem tsak annyit, hogy az egész Académiai tanulása a' Tanítóknak, a főbb Igazgatóknak és magának a' Mlgs. édes Attyának tellyes megelegedésekkel volt.”²⁰

Az egyetemi tanulmányokról szinte teljes képet nyerhetünk Teleki Domokos vizsgabizonnyítványai alapján. Ezekből a részben nyomtatott, részben kézzel írott okmányokból megtudjuk, hogy 1789 januárja és 1793 márciusa között szemeszterenként melyik professzornál milyen tantárgyból és milyen érdemjegyre vizsgázott.²¹ A bécsi tanulmányokról tájékoztatnak egyetemi jegyzetei is. Ezek szerint ókori történelmet Watteroth professzornál, filozófiát, logikát Franz Karpe-nál hallgatott. Joseph Mayer természettudományi, Georg Ignat Metzburg matematikai, Ambschell professzor fizikai előadásait látogatta. Eljárt Karl Mastelier és Ignat Liebel esztétikai meg filológiai kurzusaira, de emellett numizmatikát, államtudományt és jogot is tanult.

Érdekes, hogy életrajzi feljegyzései között kevés adatot találunk az egyetemi évekről. Minthogy bizonyos időszakok eseményeit utólagosan jegyezte fel, előfordul, hogy egy-egy esztendőből pusztán csak egyetlen fontosabbnak vélt esemény említésére szorítkozik. Így például az 1792-es évről csak ennyit jegyez fel: „Ao. 792 B. Stillfried a' Teresianum Directora meg-hivott Kir. Nemes Iffjunak, és az Atyámtól adott megegyezés után proponált az Udvarnak. Hertzeg Fő Lovász Mester azonnal bé-vett. 6-a Martii legelőbb tettem szolgálatot a' II. Leopold Kedves jó Királyunk temetésekor.” A következő évből: „Ao. 1793 3-dik Mai mentem Bétsből el Magyarországra. (Az Universitásban 4 és ½

¹⁹ *Ad illustrissim. Comitum Dominicum Teleki de Szék.* Kézirat a Teleki Tékában, jelzete: Tq-1236 b/5 MS. 323.

²⁰ *Halotti Prédikációk.* 135.

²¹ A Teleki Tékában őrzött kéziratok kötetben, jelzete: Tq-1236 b/5 MS. 323.

esztendőt töltöttem Bétsben, a veres Udvari Liberiát is másnak hagytam) Die 1-a Juni fel esküdtem Pesten a K. Curiánál qua Juratus, ad latus Exc. Dno Personalis Ürményi.”²²

Eszerint Domokos egyetemi tanulmányainak befejezése után, apja óhajának megfelelően, Pestre megy, hogy a magyarországi Főigazgató Tanács és a Királyi Tábla mellett tökéletesítse jogi ismereteit, s a hazai alkotmányban jártasságot szerezzen. Az ezutáni események kronológiájáért szintén önéletrajzi feljegyzéseihez fordulunk:

„1793 die 3-ik July [ez itt elírás lehet, mert útinaplójában júniusra teszi útrakelésének dátumát] útnak indultam, és utaztam 6 hétig, Magyarországnak felső résziben és a Bánya Városokban. Die 4-a Octob. Pestről fel mentem Bétsbe 12 napi Kerülő Út után és ott mulattam 6 hétig... 1794 1-a Január Budán laktam — 2-a Maj. ezen Lakásomat el-hagytam; és a 3-ik M.Országi utazásomat tettem. A Hónap Végivel Váradra érkeztem... Bétsben voltam a' Synoduson, qua Deputatus Consistorii, aztán Vásárhelyre és Sáromberkére mentem. Innen a Radnai vizre mentem. Viszszajövén az Országnak egy részét bejártam... 18 Decemb. leindultam Bétsből Váradra V. Notariusi Hivatalom folytatására... 1795 15 Maji resignálván Honor. Notariusi Hivatalomat fel-mentem Bétsbe — egy nagy kerülő utat tévén addig Pestről. 20. d. Maji (Nb 20-dik jelen voltam a' Martinovits, Hajnotzi, Latzkovits, Zigrai, Sz.Marjai executioján).” Itt meg kell jegyeznünk azt, hogy ez a zárójelbe tett, minden kommentárt nélkülöző mondat pusztán csak arra a tényre utal, hogy látta Martinovicsék kivégzését. Valamivel személyesebb hangú utalást találunk a perre egy Aranka Györgyhöz a kivégzés előtt 10 nappal írott levelében: „Innen kevés ujjságokkal kedveskedhetek a Mlgs. Urnak: szárazság kezd uralkodni, szük esztendőtől félünk, a Békességnek semmi híre. — Budán, a' Királyi Tábla mintegy 20-at a' bé-vádoltak közül el-itélt. 5-öt halálra — a többit Különb különb idei Büntetésekre a Septemviratus — 12-öt itélt pedig halálra. — Hogy sokan grátziát kapnak, úgy reménylik. — Szomorú Esetek! — (Kazintzi Ferentz is halálra van ítélve; a szegény Útse most ment fel Bétsbe grátziát kérni.)”²³

De nézzük, mit jegyez fel még naplójába az 1795-ös évre: „20 Maji elindultam és tettem egy utat Péts felé Fejér, Tolna, Baranya, Somogy és Szala Vmegyéken keresztül Horváth Országán által, továbbá a' M. Littorálén, s' azután Triesten által Laibachon Klagenfurton keresztül — Bétsig — hova 25-ik Juni érkeztem. Bétsből 9-dik July el-indultam Carlsbadba Prágán által. — Carlsbadba mulattam 6 Hetet, onnan mentem Saxoniába és Dresdába — Lipsiába. Jénába, Coburgba mulattam — Azután Bayreuthon keresztül Egernél bé-jöttem Tseh Országba, holott Prágába mulattam. Innen 9-dik Nov. Bétsbe jöttem vissza. (: Mária Kedves hugomat immár nem találtam itt — néki 14-dik Sept. lön Rhedei Ádámmal össze kelése — és octoberbe Erdélybe le-menének.) Bétsben kiadtam Utazásaimat.” Itt már egy 1796-os eseményre utal. Ebben az évben jegyzi fel azt is, hogy Pesten házasságán „dolgozik” : „De sok secaturát kelle ki állanom 's láttam hogy igen mesterségesen menyen e dolgom — 's azért beléhagytam — de az üress kosarat tsak el-vittem.” Egy pórul járt házassági kísérletét említi itt. Az életrajzi feljegyzések között még máshol is találkozunk a nősülés gondolatával, sőt egy helyen arról panaszkodik, hogy olyanok is foglalkoznak ezzel, akikre nem tartozik: „Már tsak meg is kellene házasodnom s mindég unszolnak reá még az olyanok is a kiket éppen nem

²² Uo. található egy 1793. december 26-án kelt, pecséttel ellátott kinevezési irat. Ezzel nevezte ki Ürményi József királyi személynök Teleki Domokost a pesti Királyi Tábla esküdt jegyzőjévé.

²³ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhöz. Nagyvárad, 1795. május 10. Csűry Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. Irodalomtörténeti Közlemények XLV (1935). 37.

interressál. Annyi felé nógatnak most, hogy jobbnak tartom neutralis lenni. Bizony nem is kaptam még kedvem szerint valót egyet ki véve; de az iggen iffiu még.”

A családi levelekből ugyancsak az derül ki, hogy a szülők is szeretnék, ha fiuk megházasodna. 1796 decemberében Teleki Sámuel így ír feleségének: „Már addig a Mátkaságról csak hallgatók, a mig levelét nem veszem Pestről [Domokosnak], hogy amennyiben léssen a bővebb ismerettség által az indulatok hajlandósága. Én is jónak látom, hogy ha mind a két részről tettszik, legyen meg az el-kötelezés; de ha Szó-szátyárság után jár a dolog, úgy látom, hogy Erdélyben nem csak a Mátkaság, de még a Házasság sem sokat használ. Ugyan jól jártunk, hogy mi már meg vénültünk!”²⁴ Egy másik levele a kancellárnak arról árulkodik, hogy ő maga is szétnézett a fiának való eladó lányok között: „Én feltettem magamba, hogy Domokosnak feleséget nem commendálok, de mint javát, boldogságát kívánó Atya, meg nem álhatom, hogy neked mint Okos Anyának ki ne jelenesem: hogy én Kendeffi Ráchelről minden embertől sok jót hallok, nevezetesen azt mondják: hogy igen szép esze, jó indulattja vagyon, és hogy ügyes, gondos, eleven gazda-aszszony, mostis Háztartásban az Annyának nagy segítségére vagyon, Domokosnak pedig éppen olyanra volna szüksége, és nekedis Könnyedségedre lehetne. Ennek Succesioja is szép leszen, azt hallom képiben-is szeretetre méltó. Talán nem neveltetett igen mostani modisan, de annális inkább merném javallni. Te sem voltál módís Istennek hála.”²⁵ Nem kerülhetett sor Kendeffi Ráchellel való bensőbb kapcsolat kialakítására, hiszen ugyanebben az időszakban Domokos Teleki László házánál megismeri az ott tartózkodó Teleki Anikó unokahúgot. A levelekből úgy tűnik, hogy a lány nem fogadta szívesen Domokos széptevését. „Hallom sok haszontalan apróságokkal is vádolt Nagyságod előtt [Teleki László] — írja magyarázkodó levelében apjának —, de csak bizony csupa hazugságok s ezen cathegoricus kifejezést tökéletesenn megérdemlik. Hogy én egyszer valami gyerekség tréfában azt mondtam, hogy nem igaz: azt László uram felkapván, azt mondta nékem, hogy lehazudtoltam A-kót ... hogy egy hétig, köntösseimet részint igazittatván, részint ujakat csináltatván, bekesemben (mely azonban most is elég csinos) compareáltam: azt lepcsességnek, csintalanságnak nevezte holott ha az lett volna is, midőn azt azután soha fel nem vettem maga is kegyes approbatioját adta, hogy már elég csinosan járok...” A kosarat kapott udvarló végül így foglalja össze sikertelenségét: „... a lánynak nem volt hajlandósága, mikor magunkra voltunk, igen hideg, mikor mások előtt voltunk, igen nyájas volt. Nem lévén másodsor A-kónak Lászlóékhoz semmi confidentiája és félvén másfelől az ő megnehezteletésektől (Nem is lehet A-kónak semmi confidentiája a nénjihez és a quasi páteréhez, mert nagyon kelepczébe tartják még a gondolatát is) úgy vitte a dolgot igen fájinul és csudálásra méltó eszességgel, hogy engem inkább disgustáljon, de azomban mások előtt úgy mutassa magát, mintha éppen nem disgustált volna.”²⁶

Ilyen kellemetlen csalódások után boldogan jegyzi be naplójába a következő év júniusában: „14 Junii a kisebb Teleki Anikót, G. Teleki Domokosnak igen kedves Lányát megkérvén szeretsés Választ vettem. Már esztendőktől fogva foglalkoztam ezen Házasságomról, és valóságos hajlandóságot éreztem még az ősztől fogva ezen Leány iránt, a ki nem tsak szeretetre de tiszteletre is méltó. A boldog emlékezetű Jó Anyámnak, és kedves Atyámnak kívánságait töltöttem bé ‘s az én szivein vonzodásának tettem eleget.

²⁴ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Bécs, 1796. december 8. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2622.

²⁵ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Bécs, 1797. március 10. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2652.

²⁶ Teleki Domokos levele Teleki Sámuelhez. Kolozsvár, 1797. március 4. Gépírásos másolata: OL. Bp. T.S. oszt. 661/2957.

Méltán reményihetem Boldogságomat — mert egy jó nevelésű, érzékeny szívű, éles eszű ‘s kellemetes Leányt szeretek, a’ ki engemet hasonlóképpen tökéletesen szeret — Az Ur Isten pedig szentellje meg szövetségünket. Még esztendő múlva mégyn pedig véghez Isten segedelmével Házasságom, kedves Anikóm még tsak 15 esztendő lévén — Ambár bizony mind Testére mind Lelkére nézve idejét felyül haladja. Ugyan belé jöttem az Annákba, de ámbár kettővel, ‘s kétféle képpen valék szerentsétlen, a harmadikkal annyival szerentsébb valék, és tudom, hogy boldog is lészek véllé; kedvezvén az Ur Isten életünknek. 19-a Junii Sárpatakon meg mátkásodtam T. Anikómmal.” Ez Teleki Domokos utolsó naplófeljegyzése.

3. Teleki Sámuel kancellár leveleiből azt is láthatjuk, hogy komolyan foglalkozik fia pályájával: a politikai, közigazgatási élet gyakorlati oldalát személyes tapasztalatszerzés útján kívánja vele megismertetni. 1794 júliusában Teleki Domokos naplójába jegyzi, hogy apja tiszteletbeli aljegyzői állásba nevezette ki Bihar megyében. Egy éven át dolgozik ebben a hivatalában. Fennmaradt írásai²⁷ bizonyítják, hogy komolyan vette feladatát. Apja ugyanakkor gyakran viszi magával hivatalos útjaira. Életrajzi feljegyzései között találunk erre vonatkozó utalásokat: „Októberben [1796] felindultam a Posonyi Dietára mely 6 Novembrisre indicáltatott... Posonyban Atyámat találtam. A Dietán semmit sem tanultam tsak tsupa Caeremoniából állott ‘s még se volt köszönet benne. Mig a Subsidium dolga folyt jártak a Nemzet után, de hogy meg ígértetett, az Udvar minden kérését a’ Nemzetnek elhalasztotta.” Ez elég önálló vélemény Erdély kancellárjának 23 esztendő fiától. Természetesen kritikai megállapításai azért nem lépik át a megengedett határt, s nem cáfolnak rá aulikus szellemben történt neveltetésére. „Az Udvarnál Kamerariusi szolgálatot tettem 2 Nap. Az Anti Camerában írtam azon Verseket *ad Regem*, melyek nagyon circuláltak és applausust kaptak. Sok igazság volt benne. De éppen nem gorombán” — fejezi be a pozsonyi diétára vonatkozó naplójegyzeteit. 1797 áprilisában Váradra kíséri apját. Erről ezt jegyzi fel: „...az Atyám megérkezett, hogy az ki küldetett Insurrectiot fel állítsa. Váradon az Insurrectio két Gyűlésekben mellyeknek egyike a Reform. Templomban tartatott ki rendeltetett és az Organizatioja is meg tétetett, melynek tökéletességre való vitelére, s az Oeconomicumokra nézve ki nevezetett egy Deputatio (mellyet Bellicumnak nevezünk). Főkapitánynak Rhédei Lajost választották, kit is meg illetett — de egy kis tsalárdsággal jutott hozzá (mely a’ Vmegye Protocollumaiból is világos), mely éppen nem szépen jött ki.” A dolgok velejére pillantó megfigyelések ezek. Érdekes, hogy Teleki Sámuel nem mindig elégedett fiával. Éppen Pozsonyból ír 1796 novemberében elmarasztaló hangú levelet feleségének: „Domokost nem találtam itt, még nem érkezett meg. Teleki László a két Jósival itt vagyon, és azt mondja: hogy Domokos véllé együtt ment Szirákról Almásra és mikor ő onnét szeredán, az az ma egy hete 2-da Novembris el-jött, Domokost ott hagyta a két Hugommal együtt Pronainénál, és akkor azt mondotta Domokos, hogy ő onnét csak 4-dik vagy 5-dik Nov. fog meg indulni; de ugyis eddig meg érkezhett volna; hanem azt gondolom, hogy vagy nyárfa széket tettenek alája Almáson, vagy az Urfi Pest felé jöven szokása szerint ottis mulat egy két napot. Tudosit: mennyi pénzt vett-fel az utra Erdélyben? mert ő Kglme Váradonn az

²⁷ *De Administratione Publica Regni Hungariae praecipue Comitatum per Honorarium Notarium I. Comitatus Bihariensis*. Viennae 1798. Appendix: *De Administratione Communitatum Rusticanarum*. Jelzete: Tf-1104a. MS. 98; *De Jurisdictione et Administratione Publica. Comitatum Regni Hungariae reflexe ad observatum Administrationis in Cottu Bihariensi secundum Statutorum ejusdem Normam*. Jelzete: Tq-1241a. MS. 321.

Ángáriámatis hirem nélkül fel-vette, és tudom, hogy aztis elkölti.”²⁸ Ennél kritikusabb véleményt is találunk az apa leveleiben: „...ő mindenben a maga tetszésit, akarattját és planumát teszi timár mértékül; azt kívánván, hogy minden ahoz szabja magát, ő pedig a más akarattját ne kövesse. Ennek oka az: hogy ő azt tartja, hogy jobban lát másnál, egyenesebben itél másnál és a mint neki tetszik, úgy legjobb. Azért csak azokhoz vagyon confidentiaja a kik dicsérik és helybe hadgyák a mit ő akar. Gyermekségitől fogva tapasztalván ezen tulajdonságát sokszor meg intettem rolla, de soha nem convincalhattam arrol: hogy nekem van Rechtem. Mint Atyának ugyan mutatott engedelmességet, de nem meg-győződésből, hanem kötelességből. Bövölködik mindenben a maga ítéletivel, az én ítéletemre pedig azokban a dolgokban sem hajlik a mellyekben meg őszültem. A Világot még nem ösmeri, mégis azt tartja, hogy az emberek engemet csálnak meg inkább mint őtet, és ő a gazdasághoz, cselédtartáshoz, háztartáshoz, Jozságbeli rendeléshez s.a.t. többet tud nállamnál... Szeret contradicalniis; magát pedig másért genirozni nem szereti. Ez már meg van, akár élitől, akár fokától légyen. Én nem busulok rajta; csak azt bännám ha Domokos ezenn sem tanulna. Atyai tanácsaimat, a mig élek, tölle meg nem vonom, csak legyen nálla helyye; és járjon az én tanácsomon, nem pedig a maga akarattján.”²⁹ Egy apa mindenkori dörgedelmei ezek. Nem célunk most Teleki Sámuel hibás szülői magatartását mérlegelni. Az örökös nemzedéki nézetkülönbségek mellett az igazság az, hogy a magával és környezetével mindig rendkívül igényes és szigorú Teleki Sámuel fiától is sokat követelt. Talán még nem veszi észre, hogy az akkor már betegségével küszködő Domokos szinte erején felül teljesít.

Pedig a fiú szeretne apja elvárásainak megfelelni. Tudja, hogy apja kívánsága szerint állami hivatalt kell vállalnia. Egy kikötése van: ne kelljen Bécsben dolgoznia: „Drága kedves atyám uram! Nagyságodnak 20-dik Februarii hozzám bocsátani méltoztatott válaszát fiui tisztelettel vettem. Ahoz képest, minthogy Nagyságodnak tetszését látom az iránt, hogy valami hivatalra applicálnám magamat: tehát, instálom Nagyságodat, méltoztasson Nagyságod valamilyen conveniens statio iránt, hacsak a mostani környül állásokban lehet, kegyesen gondoskodni. Azonban valosággal megvallom, hogy Bécsben szolgálatban lenni és lakni teljességgel kedvem nincsen. Akárhhol légyek azonban, én a mennyit csak lehet, Bétsben örömet mulatok nagyságtokért, mert különben akár soha se látnám Bétset. Tudhatja Nagyságod, hogy én a Nagyságod consensusával is úgy gondolkoztam, hogy Magyarországon applicáljam hivatalba magamat sok méltó okokból én most is úgy gondolkodom. Mindazáltal mivel nekem Erdélyben kell és szándékom is van házasodni, mig ez meg nem történik és a mig Nagyságtok gratiájából egy kis jószágocskát nyervén, magamat azután privatumaimra nézve is el rendelém: mintsem Erdélyből bajos lenne kimennem, sőt mind attól kellene elesnem ami jövendő életem rendének fundamentuma. Azért is tehát itt kellene legelőbb applicálnom magamat. A minap engemet magamnak és nagyságtoknak is tudtok nélkül kandidáltak volt supernumerarius assesornak a királyi Táblán. Már most nem tudom, lesz-é vacantia?”³⁰

Teleki Domokos naplójába aztán bejegyzi: „...Vásárhelyt megbetegedvén, hideg-lelésben voltam egy darabig, ‘s azután el-mentem a Bor-Széki Savanyu Vizre. T. Mihály Bátyámmal a Bor-Széken jól mulattunk s a Cura használt. Viszsa jövén itt találtam a K. Decretumot a’ Guberniumtol, mely tudtomra adta Supernumer. Assesornak lett kine-

²⁸ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Pozsony, 1796. november 9. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2609.

²⁹ Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Bécs, 1797. február 24. OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2645.

³⁰ Teleki Domokos levele Teleki Sámuelhez, 1. 26. jegyzet.

veztetésemet. Az Atyám a kővár Vidéki Jóságát és a Gerebenesi Portiot nékem cedálta — a die 1-o Nov. 797. Mely szerint pro hic et nunc Vásárhelyen figáлом magamat.”

Az 1797-es esztendő azonban egy súlyos csapást is hoz Domokos számára: a már régebben betegeskedő édesanyja október 10-én meghal. Naplójában a legmélyebb fájdalom hangján szól a tragikus eseményről. Az egyébként szinte teljesen személytelen hangú életrajzi feljegyzések között ez az egyetlen alkalom, amikor részletesen ír a történetekről, saját gyászáról, és jelzi az anyjához fűződő bensőséges kapcsolatát: „...édes jó Anyám Betegsége roszzabbra fordult, és 3 Hetekig tartó sullyos szenyvedései után (a Rheumatica Materia a' Mejj-be vévén magát) az utolsó Nap szenyvedései el-szűnvn egy tsendes álomból által változék a Halálra 10-dik Oct. estve 6 orakor. Gyászba boritá egész Házunkat, ezen szomoru Eset, és én elvesztvén leg-drágább Kintsemet, és Boldogságomnak egy fő részét. Elvesztettem Jóltevőmet és leg hivebb barátomat, Setébe borultak Életemnek napjai. Az N. Anyám betegsége alatt Teleki Domokos és Mihály Bátyáim, ugy B. Kemény Sámuelné Néném és T. Mihályné Ángyom jelen-lévén, ezeknek vellem való meg egyezésével idvezült jó Anyám meg-hidegült tetemeinek el-takarittatását pro 15-a Oct. határoztam, mely okból sietséggel mindenfelé Hivó Levelek indítottak; és a' Temetésre minden készületek igen jól meg-tétettek. 12-a a' Testet szép Pompával a' Templomba vivén a' Sekrestyébe helyeztettük. Ez nap délre Rédei Ádámné testvér Hugom férjével együtt meg-érkezének, a Hugom terhes lévén, nem mert előbb érkezni. 15-a MVásárhelyen a Templomban megtartván a Tisztesség tétel és Parentatio, a' Test a Város végéig gyalog kísértetett. Onnan pedig egész Sáromberkéig a' Sírjáig kísértetett 27 Szekerektől, és a Határon előnkbe jött nagy Sokaságtól. A' Test sűrű könyhullatások között, és mondhatom az egész Népnék Keserőségei sőt zokogásai között bé eresztetett nyugodalmának Helyére, 6 ottan fekvő Testvéreim mellé. Nyugodjanak tsendesen áldott Tetemei ama nagy Napig, hol fel elevenittetnek a Holtak, és elváltozott testben ismét találkozniak — és bámulva tsudálják, az örök végezéseknek Böltssességét. A' Temetésen keresztül esvén — 8 Nap mulva az Sáromberki Eklésiában tartattam Halotti Tisztességételt, idv. Anyám Emlékezetére, minden kitelhető illendőséggel, számos Gyülekezetnek jelenlétében.”

Nem sokkal azután Teleki Domokos naplófeljegyzései véget is érnek. Következő év márciusában még bejegyezi, hogy a temetés után egy ideig Bécsben tartózkodott apjánál, majd visszatért Erdélybe: „...holott is elsőben Remetei jószágotam vettem tekintetbe. Onnét Kolosvárra, 's Maros Vásárhelyre jöttem — a' Törvényes Periodust ottan töltvén. Sárpatakra gyakran mentem ki, 's nem Ok nélkül...” Valószínűleg itt Teleki Anikóval való jó irányba fejlődő kapcsolatára utal. A napló utolsó bejegyzése — mint már említettük — a fiatalok Sárpatakon június 19-én történt jegyváltására vonatkozik.

Teleki Domokos egészségi állapota ezután rohamosan romlik. Régi betegsége kínozza, hiszen még 1793-ban, mikor országjáró első utazására indult, az út egy be nem vallott célja az volt, hogy a levegő- s helyváltoztatással egészségét próbálja helyreállítani. Az úti-naplójában név nélkül szereplő útitárs pedig a neves orvosdinasztia legifjabb tagja, Pataki Sámuel.³¹ Domokos szülei mint társalkodót, egészségi állapotának megfigyelőjét jelölték ki a fiatal orvosdoktor fiuk kísérőjéül. Fennmaradt néhány levele, melyekben az utazás idején az aggódó szülőket tudósítja Domokos életviteléről, betegségének alakulásáról. 1793. május 12-én, nem sokkal elindulásuk után ír Bethlen Zsuzsannának: „...Az Urfi ő

³¹ Pataki Sámuel III (1765–1824). Erdélyország főorvosa, a himlőoltás meghonosítója, 1814-ben az országban dühöngő pestisjárvány megfékezésén dolgozik, az erdélyi ásványtartalimú fürdők vegyelemzésével is foglalkozik.

Nagysága — is Istennek hála frissen vagyok, és a levegő-égnek 's körül állásoknak meg-tserélése ha tsinált is valami változást ő Nagyságában, úgy azt inkább jobbnak, mint rosszabbnak lehet mondani.”³² A levelek elsősorban magáról az utazásról számolnak be, arról, hogy kiket látogatnak meg, hogyan szórakozik az ifjú gróf, s az egészségi állapotáról legtöbbször csak néhány mondatra korlátozódik az információ. Részletesebben a karlsbadi ivókúráról ír Pataki, melyet az elején hasznosnak vél. 1795. július 20-i levelében ez áll: „...Szerdán a' szokás szerént nyugvo Nap volt, mellyre nézve akkor sem orvosságot, sem vizet nem ivott az Urfi, hanem estve le-fekvéskor vett-bé a' Dr. Mitterbacher Praescriptiojából habarbaromos port, a' melly után Tsütörtökön reggel egyenesen a' Viz italhoz kezdett. Első Nap tsak hat pohárral ivott, melly a' porral együtt-is tsak égszer operált, — ugyan azért más nap kilentzel ivott és talám holnap tizenkét pohárra fog fel-hágni. Még tsak igen lassan operál a' viz, mellynek egy részént örvend-is a' Doctor, azt akarván, hogy a' testben lévő tsomozások előbb oldoztassanak-fel. Külömben frissen vagyok az Urfi és reménységem felett könnyen ihattya a' vizet.”³³ Augusztus 10-én kelt levelében Pataki még mindig bizakodó a kúrát illetően: „Már istennek hála sokkal jobb a' színe, mint ennekelőtte és azon tso-mo-is, melyről közelebbi levelemben emlékeztem volt, már nem annyira érezhető, tsak imitt amott a' hasát tapogatás alatt fájtattya, a' melly fájdalma-is idővel reménylem el-mulnak. Igen sok betegek, a' kik Kárlsbádba jönnek, egész itt létek alatt sem érzik semmi jobbulásokat, hanem a' viz ugyan tsak meg-higitván sűrű véreket és meg-lágyítván kemény tso-mokat, azután a' természet vagy magára vagy némelly alkalmas Orvosságoknak segittsége által viszi tökéletességre a' gyógyulást. Vagynak olyan régi meg-rögzött hibái-is a' testnek, mellyeknek ki-irtására az égszeri itt mulatás nem elégséges, hanem két 's három nyári víz ital-is kívántatik arra.”³⁴

A karlsbadi hathetes kúra után Pataki Sámuel betegével Németországba utazik. Szeptember 18-án írt beszámolójában, kíméletesen bár, de kénytelen bevallani, hogy az ivókúra nem hozta meg a kívánt eredményt: „A mi a' Grof Urfi egésségét illeti, az Istennek hála elég jo, de azon reménységünk, melly Kárlsbádba táplált bennünket, hogy ezután mind jobban léssen, még eddig bé — nem tellyesedett, — sőt sajnálva kelletik írnom, hogy ez előtt volt változásai esmét mutogattyák magokat. Éppen tavaj-is volt, a' még Radnán voltunk és azután-is égy darabig sok bajai el-multanak vagy könnyebbedtenek, azután pedig nagy részén vissza jötenek. Kárlsbádba minden baja kezdett volt jobbulni és némellyik egésszen el-is mult volt, de most már némellyik esmét vissza akar jöni. Az igaz, hogy a' színe jobb, az elevensége nagyobb, a hallása tapasztalásom szerint élesebb és appetitussa 's álma jo, de a' jobb fülébe valo nehézség versenként el-jő, mellyet külömben némellykor egész nap érez, — ezen kívül a' füle-töve a' bor után esmét fel-dagad, mellyre nézve attol egésszen el-vonta magát.”³⁵

Szakember feladata lenne a Pataki Sámuel leveleiben lévő gyér utalások alapján diagnosztizálni Teleki Domokos betegségét, korai halálának okozóját. A kortársak róla szólva, szinte valamennyien utalnak szembetűnő testi gyengeségére, írásaiban, leveleiben ő maga azonban sohasem említi egészségi állapotát, nem panaszkodik arról, hogy valami is gátolná munkájában. Mintegy fél évvel halála előtt Teleki Sámuel az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság főtítoknokának, Aranka Györgynek írott levelében utal fia romló

³² Pataki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához. Pest, 1793. május 2. = *Orvostörténeti levelek*. Bp. 1965. 142. (Communicationes ex Bibliotheca Historicae Medicae Hungarica 34.)

³³ Pataki Sámuel levele Teleki Sámuelhez. Karlsbad, 1795. július 20. *I. m.* 147–148.

³⁴ Pataki Sámuel levele Teleki Sámuelhez. Karlsbad, 1795. augusztus 10. *I. m.* 148–149.

³⁵ Pataki Sámuel levele Teleki Sámuelhez. Dresda, 1795. szeptember 18. *I. m.* 150.

egészségi állapotára: „Domokos fiam már lement Erdélybe és tudom, hogy neki nagy tüze és buzgósága vagy a Tudós Társaság munkálkodása gyarapítására: de psychicum és temperamentum nem ahhoz való lévén, minthogy a sok ülés, olvasás, irás és intensio egészségének ártalmára vagy. Valamint személyesen, úgy mostan is, hozzám és Házamhoz való jó-szívűségére kérem az Urat, hogy arra neki alkalmatasságot ne engedjen. Ha lassan siet messzebb jut, ha kevesebbre igyekezik többre érkezik. Moderata durante.”³⁶

Antal János halotti beszédében így ír Teleki Domokos 1798. szeptember 16-án bekövetkezett haláláról: „Az ő már régtől fogva gyengélkedő testének ereje naponként el apadott; míg végre ezen folyó Hónapnak 16-ik napján estvéli hat orakor, az ő nemes és nagyra született Lelke testétől meg oszlatott és végképpen meg szünt verni az a szív, melyben a' virtusnak oly hathatos rugója munkálkodott.”

4. Teleki Domokos életművének számbavételekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy kéziratban maradt munkái, és azok az írások, amelyek életében napvilágot láttak, lényegében 1791 és 1798 között készültek, tehát ez a viszonylagos gazdag szellemi hagyatéknak csupán hét esztendő terméke.

Kezdjük szépirodalmi próbálkozásaival. Mint legtöbb literátus kortársa, ő is poétai kísérletekkel indul, sőt ránk maradt egy drámakézirata is: *A' Spanyolok Mexicoba. Szomorú Játék VI Fel-Vonásba. Spanyol Historicus szerént ki-dolgozva*. Marosvásárhelyen a színdarabnak három kéziratot példánya is megtalálható.³⁷ A Teleki Téka kettőt őriz. Az egyik példány címét egy igen hasznos információ egészíti ki: *ki-dolgozva: G.T.D. által Ao. 791*. Eszerint tehát Teleki Domokos 1791-ben írta a darabot. A harmadik példány a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárából származik. Cím-lapján két, a szerző kezétől származó beírás látható: *Iff. G.T.D. által és A' Maros-Vásárhelyi Collegiumnak ajánlja G.T.D.* A kollégium hajdani tékáriusának köszönhetően azt is tudjuk, hogy mikor történt az ajándékozás: „Ezen Szomorú Játékot az Író Mlgs. Groff Ifj. Teleki Domokos Urfi ő Nsga kegyes Gratiájából birja a' MVásárhelyi Ref. Col. B. Thécája. 7br. 1-ső Napján 1796-ban, Baranyai Mihály Bibliothecariuságába.”

Mindhárom kézirat másolati példány, egyiket sem szerzője írta. Annyit meg lehet állapítani, hogy a Tékában lévő, 1791-es dátummal ellátott kézirat előbb készült, minthogy a benne levő javítások mind átkerültek a másik, valószínűleg tisztázati példányba. Ebben még egy metszet-illusztrációt is találunk. Készítője orosházi Czetter (Tzetter) Sámuel metsző, aki bécsi tartózkodása idején több alkalommal is dolgozott Teleki Sámuel számára. Már az a tény, hogy a szerző a színdarab témájához illő illusztrációt készíttetett, jelzi, hogy foglalkozott a kiadás gondolatával. 1795. május 10-én Aranka Györgyhöz írott levelében valamelyes magyarázatot találunk arra, hogy miért nem sikerült megjelentetni a kéziratot: „Küldök a' Mlgs Urnak innen menő alkalmatosságtól, egy Theatromi Darabot. — Ugyan az irta, a' ki az Utazásokat, és ismét kéri nevét el-halगतni. — T. Basa Uramnak is irtam ezen munka felőli. — Egy szép Réz-metszés-is készült melléje; de mivel a' Munkába felette sokba gántoskodott a' Librorum Revisor, nem lehet a' nélkül ki-nyomtatni; hogy érdeméből veszessen. Azonban az a' munka még-is nem meg-vetni való, sőt azt tartom hogy Tárgyára nézve, 's a' Theatromra való alkalmaztatására nézve nevezetes-is volna-bár ha a' szoross Crisist sokba ki nem állja — de meg kell gondolni,

³⁶ Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Bécs, 1798. március 12. Csűry Bálint: *i. m.* 48.

³⁷ A Teleki Tékában őrzött két példány jelzete: Tq-711é és MS. T. 375. Az egykori Ref. Kollégium könyvtárából származó példány jelzete: MS. Bolyai 115.

hogy az a ki írta többet affélét soha sem írt. — Én azon munkát a Társaság Bibliothecájába ajánlom. — Nem tudom hogy valyon Erdélybe, némely kis változtatásokkal ki nyomtatni nem lehet é? — azonban én magam részemről meg-elégszem, ha tsak írásba leszsz esméretes, — Méltóztasson a Mlgs Ur a' maga ítéletét azon munka felől candidé meg-írni; és minden crissét velem közleni.”³⁸ Nem tudjuk, hogy Aranka eleget tett-e a felszólításnak; annyi bizonyos, hogy Erdélyben sem került sajtó alá.

A levélben említett „gántoskodó” kritika azonban ma is megvan a Teleki Tékában. Ez a négylapnyi véleményezés³⁹ talán figyelemre méltóbb magánál a drámánál is. A magát csak nevének kezdőbetűivel (*T.J.*) aláíró kritikus így kezdi írását: „Engedelem szerint ezen észrevételeimet bátorodom közleni”, majd ezután pontokba foglalva elmondja véleményét a színműről (l. I. *Melléklet*). Két évszázada írott, bátor, szakszerű ítélet, melyben a kritikus ma is helytálló dramaturgiai észrevételeket tesz. Nem tartja színpadra valónak a darabot elsősorban azért, mert túl hosszú, az előadáshoz ugyanakkor mintegy 130 szereplőre lenne szükség, az egyes jelenetekben túl sokat beszélnek, de mindenekelőtt azt rója fel a szerzőnek, hogy nem tartja be a színpadi művek örök érvényű követelményét, a tér, idő és cselekmény hármas egységét. Mondandóját több helyen is a drámaírás nagy ókori klasszikusainak szentenciáival támasztja alá.

Figyelemre méltóak nyelvi észrevételei is „Már most a' Magyarorságról is egy két szót” — írja, és 8 pontban összefoglalja kifogásait. Mindenekelőtt nehezményezi a -ba, -be, -ban, -ben helyhatározó ragok helytelen használatát, a latin kifejezések, elsősorban a gerundiumok gyakoriságát. „Általában az Orthographia igen változó — írja — és nintsen meg határozott princípiumokra véve.” Kis keresgélés után maga az észrevételek írója is megtalálhatta volna a megfelelő magyar kifejezéseket ebben a mondatban. Ott is vét, hogy a birtokos személyrag hasonulását olyan esetekben is követeli, amikor ez helytelen, pl. *kertye* és nem *kertje*, egy kalap alá véve például a -*val*, -*vel* rag hasonulásával. Mindezek-től eltekintve egészen figyelemre méltóak a darab „magyarságáról” tett észrevételei. Végül azt javasolja, hogy jobb lenne a színdarabot egy történelmi írássá átdolgozni, akár dialógusban is, rövid részekre felosztva, amint azt Dugonics tette *Etelkájában*.

Talán ennek a lényegében elmarasztaló kritikának tudható be, hogy Teleki Domokos többet nem kísérletezik drámaírással. Ehelyett inkább versírással próbálkozik, hagyatékában ugyanis néhány versfordítást és alkalmi költeményt találtunk.

1795-ben karlsbadi kúrája idején ír egy menyegzői köszöntőt húga, Teleki Mária közelgő esküvőjére. A Teleki Tékában lévő fogalmazvány címe: *Gróf Rhédei Ádámnak és gróf Teleki Máriának egymással kötött házassági szent Szövetségeket örvendetes Emlékezetben kívánja tartani ezen Versezetek által egy igaz Atyafi s hív szivű Testvér.*⁴⁰ Végén ez áll: „Igy láttam Kedves Hugomnak die ... sept 795 tartott menyegzőit ma Carlsbadi Képzeldéseimben a' Carlsbadi Vizeknél Cseh Országban. Ifj. G.T.D.” Még ugyanebben a hónapban Bécsben meg is jelenik a költemény. A végén lévő dedikációban az esküvő napját utólag kézzel írta be valaki (*14 Sept.*)

Sándor Leopold nádorispán halálakor Birkenstock Menyhárt udvari tanácsos egy latin nyelvű búcsúztató verset írt. Teleki Domokos vállalkozik a vers magyarra fordítására. A Tékában megmaradt a Bécsben 1796-ban megjelent költemény három nyomtatott variánsa is. Két példány a latin és magyar szöveget párhuzamosan közli, egyik számozott, a másik lapszámozás nélküli próbanyomtatvány. A harmadik egy szép kivitelezésű illusztrált

³⁸ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhöz. Nagyvárad, 1795. május 10. Csűry Bálint: *i. m.* 36.

³⁹ *Exercitationes Com. Dominici Teleki.* Jelzete: MS. T. 375. 182–183.

⁴⁰ Uo. 145–151.

példány.⁴¹ Abban a kolligátumban, mely ezt a nyomtatványt őrzi, még van egy németre fordított szöveg is.⁴² A címlapon nincs feltüntetve a fordító neve, de minden valószínűség szerint Teleki Domokos ültette át németre is Birkenstock halotti versét. A kolligátumot Teleki Sámuelnek ajánlja: „Kedves Atyám Uramnak ajánlom.” Ebből következtetünk arra, hogy a német fordítás is tőle származik, mint ahogy a kötet harmadik nyomtatványa is: *Gróf Teleki József el költözött lelkéhez.* (s. 1., 1796)⁴³ A név nélkül megjelent 8 lapnyi búcsúvers végén lévő kezdőbetűk: *G. T.D.* Teleki Domokos nevét fedik.

5. A marosvásárhelyi könyvtár két kéziratos kötetben őrzi Teleki Domokos 1793–1796 között tett utazása során készített feljegyzéseit.⁴⁴ A két kötet a szerző szövege mellett néhány más kézzel írt, átmásolt fejezetet is tartalmaz. Számunkra természetesen ezek a kéziratok elsősorban a bennük lévő javítások miatt érdekesek, hiszen bepillantást engednek a Bécsben 1796-ban megjelent kiadvány előkészítésébe. Egy-egy útszakasz leírása több példányban is megvan, Teleki Domokos beírásai jelzik, hogy sokat foglalkozik a szöveggel, utasításokat ad a másolók számára. Egyik helyen például ezt olvashatjuk: „ezek a parenthesesben lévő sorok, alá irattassanak sub nota”, s valóban a másik, átmásolt példányban meg természetesen a nyomtatott szövegben is lapalji jegyzetben jelennek meg. Az első kézirat 34. lapjára pedig ezt írja: „Én még Író Pappirost nem vettem, hanem az Urat kérem ne sajnáljon azt vétetni, és én azonnal meg fogom fizetni. Nem volna e még szükség egyszer el-küldeni correctiora az első Árkust?” Más helyen azt olvassuk: „Több oka miért kellek itten félbe szakasztanom Utazásom le-írását az: mivel annak kézírásban lévő több darabját csak nem régen el-vesztettem; idő pedig teljességgel nem volt eddig hogy azon csonkaságot kipótoljam.”

A kéziratban Teleki Sámuel saját kezű javításaival is találkozunk. Valószínűleg a kiadás előtt átnézte fia úti jegyzeteit, és elsősorban az idegen kifejezéseket helyettesíti magyar megfelelőjükkel. Például *croatiai* helyett *horvátországit*, *Carlstadt* helyett *Károlyvárt*, *possessorok* helyett *birtokosokat*, *invocatio* helyett *könyörgést*, *allocatio* helyett *megszóllítást* ír.

Különösen érdekes, hogy a kéziratban Torontál vármegye leírása után ezt írja Teleki Domokos: „Temes Vármegyét kevesebbé experiálhattam, mert csak egy kis részén mentem által. — Temesvár Várossáról azonban sok szépet és nevezetést írhatnék, ha érkezésem lett volna, eddig további Utazásomnak leírására. Ha időm lesz még ezt meg tselekszem; sőt több Utazásaimat-is közlöm a Hazával; mertha egyéb hasznot nem látnék is ebben, Ifju Hazámfiaira nézve: hanem, hogy kívánságot gerjeszsek benne szép Hazámnak bővöb és vizsgálódó Szemmel való megismerésére, ez a' Haszon elég!” A kéziratban ezt a szöveget onnan kezdve, hogy „Temesvár Várossáról”, Teleki Domokos áthúzza, és így természetesen a nyomtatásból is kimarad. Megjelenik viszont egy hasonló gondolat az erdélyi úti jegyzetek végén: „Bővebben a' Székely Földről nem írhattam, de oka ez, hogy keveset mulattam. — Ezen Utazásnak le írása, leg alább ut mutatásra jó lehet, ha

⁴¹ Sándor Leopoldnak Austriai Fő-Hertzegnek Magyar Ország' Nádor-Ispánnjának nevét örökösítő Em-lékeztető-Írás. Melyet Eredetiképpen Deák Nyelvben Birkenstock Menyhárt Ts. K. Udv. Tanácsos Ur készített, E' Fordításban pedig Magyar Nyelvre által tenni próbált Iffj. G. Teleki Domokos. Bétsben, 1796. Jelzete: Tq-1579 b/coll. 1.

⁴² Versuch einer Uebersetzung der in Wien unlängst in lateinischer Sprache erschienenen Denkschrift auf des Erzherzogs Alexander Leopolds, Palatins von Hungarn, Königliche Hoheit. Wien, 1796. Jelzete: Tq-1579 b/coll. 2.

⁴³ Jelzete: Tq-1579 b/coll. 3.

⁴⁴ Gr. Teleki. D. Utazási I. Jelzete: MS. T. 393; Gr. Teleki D. Utazási II. Jelzete: MS. T. 392.

valakinek kedve tartaná, hogy Erdélynek ezt a' részét lássa; leg alább arra használhat, hogy valamely ifju Hazámfiának kívánságát fel gerjessze, olyan Országnak bővebb vizsgálására, mellynek tsak egy kisebb részében-is ennyi szépet, és nézni méltót talál: holott millyen hiányos ez a' rövid Utazás le-írása!" Innen látszik, hogy a feljegyzéseket az utazó nemcsak a maga számára készítette, hanem saját élményeivel szeretné az olvasóban felkelteni az országjárás vágyát, felébreszteni a honismeretre való figyelmet. Az a tény, hogy a fenti szöveget az erdélyi út végére helyezi, jelzi, hogy az ottani benyomások mélyebb élményt hagytak benne, s ifjú honfitársait ennek az országrésznek a megismerésére akarja ösztönözni.

A Tékában lévő második kéziratos kötet lehetett a nyomtatásra előkészített, letisztázott példány, annak ellenére, hogy még ebben is van néhány javítás, kihúzás. A korabeli cenzor erre írta a kiadáshoz szükséges beleegyezést jelentő szöveget: „Deletis delendis et correctis corrigendis Imprimatur. Escherich.”

Miután a kitörlendőket kihúzták a szövegből, a kijavítani valókat kijavították, a kézirat nyomdába került, és 1796-ban napvilágot látott a következő címmel: *Egynéhány hazai utazások' le-írása Tót és Horváth országoknak rövid esmértetésével egygyütt, ki adatott G.T.D. által.* A kötet tulajdonképpen négy utazásról szóló beszámoló. I. *Egy Erdélyi nemes ifju hazafinak Magyar Ország' felső résziben tett utazásának le-írása.* II. *Egy magyar nemes ifjunak Erdély' egy részében tett utazásának le-írása.* III. *Egy erdélyi magyar nemes ifjunak Magyar Ország' déli részeiben tett utazása.* IV. *Egy erdélyi nemes ifjunak Magyar Ország' túl a' Dunán fekvő alsó részén, Horváth Országon, a' magyar lit toralén, és Triest várossán keresztül 1795-ben tett utazása.* A szerző a harmadik részhez csatolta a *Tót Országról közönségesen* című fejezetet, a negyedik utazás után következik a *Horváth Országról közönségesen* címet viselő toldalék. A kötet végén pedig Horvátországra, Szlavóniára és Dalmáciára vonatkozó történelmi és geográfiai „megjegyzéseket” közöl. A kötet elé egy rövid ajánló szöveget helyezett, melyben elmondja, hogy csak olyan dolgokat írt le, „a' mikről gyökeresen és a' leg hitelesebb Személyektől, vagy Irókból-is értekezhetett, és a' miket tulajdon vizsgálásaiból meg-esmérhetett. Azokban a' Jegyzésekben, melyeket Utazásához Toldalékul ragasztott, és a' melyekre Utazása le-írása adott alkalmatosságot, Tót, és Horváth Országokat, mint a' Magyar Koronának olly nevezetes részeit kívánta bővebben meg-esmérteni. Ezekben-is a' hijánosságokat keresők eleget fognak találni céljokra, de az Iró magát meg-nyugtatja azzal, ha tsak kevesekben is terjeszthette Jegyzései által a' Magyar Haza említett részeinek több tekintetben fontos esméretét.

Hogy Teleki Domokos *Utazásai* mennyire keltették fel a honfitársak figyelmét a honismeret irányába, ezt ma már nehéz megállapítani. Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság irataiban több utalás is van a kiadványra. Aranka György az elsők között volt, akit a szerző a készülő útijegyzetekről tájékoztatott. 1795-ben még arra is gondolt, hogy jó lenne Erdélyben megjelentetni a kéziratot, s el is küldi Arankához a kész részeket, az erdélyi útról készült jegyzeteket pedig egyenesen a Társaság Munkáinak kiadásra készülő *Darabjába* ajánlja: „Küldök azonban most egy más Irást-bé, a' mely-is egy Erdélybe tett Utatskámnak rövid le-írása. Ha meg-érdemelné az olvasást, ezt a pappiros bé töltőnek az ki jövő Társaságbeli Munkákba bé lehetne iktatni. — Azonban instálni fogom hogy nevről emlékezet ne legyen.”⁴⁵ Annak ellenére, hogy útleírása végül is nem Erdélyben

⁴⁵ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhez. Nagyvárad, 1795. március 10. Csúry Bálint: *i. m.* 34.

látott napvilágot, a bécsi megjelenés után egy évvel még mindig azt írja Arankának, hogy a „Székelységen teendő” utazását le fogja írni.⁴⁶

Jóval a szerző halála után sor került az *Utazások* német nyelvű fordítására is. Konrad Adolph Hartleben kiadó véleménye szerint Magyarországról kevés német nyelvű munka jelent meg, s ezért Teleki Domokos útirajzának új kiadására vállalkozik. A győri evangélikus gimnázium neves professzorát, Németh Lászlót kéri a fordítás elvégzésére. Németh kapcsolatban állt Kazinczy Ferencsel, s leveleiben gyakran tett említést a készülő fordításról. Kazinczytól tudja meg, hogy Teleki Domokos a kancellár fia; ekkor határozza el, hogy az új kiadást Teleki Sámuelnek ajánlja. Leveleiből megtudjuk, hogy Asbóth János, a keszthelyi Georgikon professzora, és Kazinczy segítik munkájában. Említést tesz arról is, hogy például Schwantner Márton nem tartja Teleki útleírását nagyobb nyilvánosságot érdemlő munkának. Ezzel szemben Németh László mégis úgy vélekedik, hogy kevés fordításra érdemesebb írást ismer: „...de az utazás szemmel látott tanúnak a’ beszédje, ‘s ennek a’ betse minden hibák s hijánosságok mellett is olly Országról, mint Magyar Ország, igen érdemessé teszi a’ munkát.”⁴⁷

A Pesten 1805-ben megjelent német nyelvű kiadás⁴⁸ nem teljesen hű fordítása a magyar eredetinek. A kiadás előszavában a fordító maga ad erre magyarázatot. Közel 10 esztendeje jelent meg a magyar útirajz, s azóta sok változás történt, melyeket a fordító, ha csak lehetősége volt rá, kijavított a német szövegben. Ezenkívül a német olvasó által nem ismert dolgokat igyekszik lapalji jegyzetekben megmagyarázni, kiegészíteni. A szövegben előforduló személyekről esetleg közli az időközben megjelent bibliográfiai adatokat. Végül az előszót úgy fejezi be, hogy a fordító megkísérelte az utóbbi időben történt változásokkal kiegészíteni a szöveget, kijavítani az esetleges hibákat, de kiegészíteni» az útleírás hiányosságait csak egy új utazás segítségével lehetne.

Teleki Sámuel jó néven vette fia úti jegyzeteinek német nyelvű újrakiadását. Némethnek Kazinczyhoz írott leveléből tudjuk, hogy Teleki a neki szóló ajánlást a megjelenés előtt átolvasta, és egyetlen szó kihagyásával beleegyezett kinyomtatásába: „A Hazai utazások fordításának ajánló levelét köszönettel fogadom az »Aufklärung«-nak kihagyásával, minthogy ez a szó most némely fülekben nem jól hangzik (Oh, barátom, mire jutottunk!)” — idézi Németh László Teleki levelét.⁴⁹ Ugyanakkor elküldi a német kiadás számára Teleki Domokosnak Czetter Sámuel által metszett arcképét. Ezzel szemben nem mellékeli a kötethez a kiadó azt a tíz metszetet, mely a magyar nyelvű 1796-os kiadást ilusztrálta.

6. Teleki Domokos halála évében, 1798-ban látott napvilágot egy, a vallásoktatás kérdéseit tárgyaló munkája: *A’ vallás és erkölts’ summás tanítása. A’ nevendék ifjuság elméjéhez alkalmaztatva.* A Bécsben megjelent könyv előszavában ezt olvashatjuk: „Melly nagy hijánosság légyen kiváltképpen a’ Falusi Oskolákban, nem tsak egyféle, de sőt a leg szükségesebb Oktatásban-is t.i. a’ Vallás és Erkölts Taníttatásában, a tapasztalás mutatja. A’ Nevendék Ifjuság’ Elméjéhez való Könyveink majd éppen nintsenek, vagy a’ mellyek volnának is, nintsenek bé-vetve az Oskolákba. Ezen Könyvetskének tzélja nem

⁴⁶ Teleki Domokos levele Aranka Györgyhöz. Marosvásárhely, 1797. augusztus 21. *I. m.* 38.

⁴⁷ Németh László levele Kazinczy Ferenchez. Győr, 1803. november 22. *Kazinczy Ferencz levelezése* III. 120. A közölt levélben *Schwandtner* olvasható, de ez valószínűleg hibás, hiszen Johann Georg Schwandtner történész 1791-ben meghalt, tehát Teleki Domokos úti jegyzeteit nem ismerhette. Ezért úgy véljük, hogy a levélíró Martin Schwantner (1759–1823) véleményére utal.

⁴⁸ *Reisen durch Ungarn und einige angränzende Länder.*

⁴⁹ Németh László levele Kazinczy Ferenchez. Győr, 1804. *Kazinczy Ferencz levelezése* III. 155.

egyéb hanem a' Világosabb, rövidebb, és okoskodással való Tanítása a' Vallásnak 's Erkölsnek, és kettő Fundamentominak és Feo Ágazatainak olyan elő adása, melly mind a Tanulok Elméjekhez és szivekhez legyen alkalmaztatva: mind a' Tanítóknak utasításul szolgáljon, a' kik magok-is meg győződve lehessenek arról a' mit tanítanak."

Kéziratos hagyatékában több utalást találtunk arra, hogy foglalkozik a valláserkölc kérdésével. 1793. január első napján készült jegyzeteiben például pontokba foglalja a hit- és erkölcsi élet főbb szabályait. Ebben a rövid német nyelvű szövegben szól a szülőkkel szembeni magatartásról, barátságról, nevelésről s a keresztény életvitel általános normáiról. Végül egy mondatral arra int, hogy nem szabad olyan titkos szervezetekkel, melyeknek célját az ember nem ismeri, kapcsolatot tartani. Ezért és sok más okok miatt — szögezi le — sohasem kell belépni a szabadkőművesek közé.⁵⁰

Kortárs írásokból tudjuk, hogy milyen fontosak voltak Teleki Domokos számára az „erköls törvényei, vallás és az erköls, ezeknek világos esmérése és a' szívre való hathatós bé folyása voltanak az ő kívánságai” — írja Antal János halotti beszédében.⁵¹

A közjó előmozdításáért, apjához hasonlóan, ő is tenni kíván. Benke Mihály emlékezik arra, hogy 1795-ben, a magyarországi utazása során, majd Bihar vármegyében szerzett tapasztalatai alapján komolyan aggódik az akkori terméketlen esztendő miatt. Látva az ország lakosságának szegénységét, „igyekezett több érdemes Tiszti Társaival a' szegénységen segíteni... Vértett az ő szíve valaholott járt, és költ a' sok fogyatkozásoknak, el pusztult, vagy pusztuló félben lévő Oskoláknak, hanyatlóban indult tudományok műhelyeinek, 's több Nemzetünket illető hibáknak látására; különösen pedig a' Tisztviselőknak érzéketlen, igazságtalan és istentelen tselekedeteiknek értésére, a' hol ilyeneket tapasztalt.”⁵² Talán ezzel magyarázható, hogy a Teleki család birtokain némi javításokat szeretne bevezetni. Az erdélyi himlőjárvány idején gondoskodik a szükséges gyógyszerekről s a halottak esetleges túl korai eltemetését úgy próbálja megakadályozni, hogy sáromberki birtokára halottasház építését tervezi. Szeretné, ha emberbaráti intézkedésekkel valamennyit javítani lehetne a lakosok sorsán. „Ez a jóra törekedő Nemes indulat pedig, nem tsak tsupán az ő alattvalói között munkálkodott, hanem által ment a' közönséges, és a' nagyobb Oskoláknak jobb rendbe való hozására és a Tudományoknak virágoztatására is” — emlékezik Antal János.

Teleki Domokos figyelme tehát nem minden előzmény nélkül fordult az erdélyi iskolák és különösen a falusi oktatás felé. Ismertek apjának ilyen irányú elméleti fejtegetései, de bőkezű mecénási gesztusai is. Hivatalos részről is történnek intézkedések, különösen miután az 1794-es dési zsinat körlevélben szólította fel az egyházmegyék papjait, hogy figyeljenek az iskolák elmaradott állapotára, az ifjúság nevelésére. Talán ennek következményeként születtek meg azok a rendelkezések is, melyekkel a sáromberki iskolaügyet próbálja a Teleki család rendezni. Az egyházközség korabeli anyakönyvében találkozunk a következő bejegyzéssel: „A Mlgos Impr. Groff Teleki Domokos Urfi ide jöven szinte tiz esztendő után hogy innen elment volt, mikor még be nem töltötte volna az 21. esztendőköt in Ao. 1794 a mely felolvastatott a Templomb. is Mensii Julii illyen rendelést tött.”⁵³ És következik a pontokba foglalt *Rendelés*, a rossz erkölcsű és feslett életű egyháztagek megregulálására (I. II. *Melléklet*). Ennél azonban még fontosabbak a matricula 319–323. lapján található intézkedések: „Ugyan az Urffi ő Nsga az Oskolára

⁵⁰ A Teleki Tékában őrzött kézirat: *Exercitationes Com. Dominici Teleki*. MS. T. 375.

⁵¹ *Halotti Prédikációk*. 83.

⁵² Uo. 136.

⁵³ L. a 13. jegyzetet.

nézveis ilyen regulas Instructiot adott ki.” Alaposan átgondolt 19 pontból álló szabályzat ez, mely kötelezi a szülőket, hogy gyermekeiket ne tartsák vissza az iskolától, hogy ott „mind az erköltsben, mind a vallásban oktassék és azokra meg taníttassék, amelyek annak világi állapotjára mind paraszt embernek jövendőben szükségesek lesznek, ha magát lábbon akarja tartani”. Meghatározza a tanítás menetét, az iskolakötelezettség feltételeit mind a fiúk, mind a leányok esetében, megszabja a tanév időtartamát, a heti óralátogatás elosztását külön nyári és téli időszakra, foglalkozik a tananyaggal külön korosztályonként, meghatározza, hogy a gyermekeknek a tanultakról vizsgán kell számot adniok, s hogy a legjobban igyekvők jutalmat kapjanak. Érdekes, hogy külön szól a más vallású gyermekek iskoláztatásáról is: „Az oláh gyermekek is tartozzanak iskolába járni, a mikor azonban a katekizmus taníttatik, akkor kimehetnek, vasárnap sem tartoznak az iskolába menni.” A rendelkezés 10. pontja szerint a második klassziszba járó gyermekeket erkölcsi *regulákra* is meg kell tanítani: „...ezekhez alkalmaztatott erköltsi mondások és rövid oktatások (kiket a Mester válogasson ki magának és a taníttásra irjon fel) taníttassanak meg, hogy azokat eszükbe jól benyomják.” Teleki Domokosnak a Tékában lévő kéziratai között megtaláltunk egy általa összeválogatott *Erköltsi Regulák*at tartalmazó jegyzéket (I. III. *Melléklet*). 50 tapasztalati életbölcsest hordozó rövid mondást szedett itt egybe Teleki Domokos. A 18. század végén használt, közismert szólásmondások közül azokat találjuk itt, melyek az általános emberi és keresztényi viselkedés, magatartás szempontjából fontosak, azaz „melyeknek megtanulása — mint Teleki Domokos írja — igen hasznos lelend”⁵⁴.

Az erdélyi iskolatörténet elég szegényes irodalmában egy-két helyen találkozunk a sáromberki iskolaszabályzat említésével.⁵⁵ Általában Teleki Sámuel parancsából Bedets János intéző által hozott intézkedésként tárgyalják. Nem tisztázzák a szerző kilétét, pedig a sáromberki *Liber Ecclesiae*-ben fennmaradt szövegből világosan kitetszik, hogy ezeket a rendelkezéseket 1794-ben ifj. Teleki Domokos maga tette. A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött *Erköltsi rövid Mondások és Regulák* kézírata pedig Teleki Domokos írásával készült éppen a sáromberki oktatásra vonatkozó rendelkezések kiegészítéseként.

A 18. századi erdélyi közoktatás vizsgálatánál mindenképpen figyelni kell ifj. Teleki Domokosnak a falusi tanítás megszervezésére vonatkozó javaslataira is.

7. Teleki Domokos munkásságának talán legismertebb oldala az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságban kifejtett tevékenysége. A Társaság kiadott iratai között találunk néhány általa készített jelentést, a gyűlések jegyzőkönyvei gyakran említik felajánlásait. 1795-től neve többször szerepel a Marosvásárhelyen tartott összejövetelek résztvevői között. Először a *Jóltevők* csoportjában, majd az 1798. április 24-én tartott 35. gyűlésen a *Rendes tagok* között találjuk. A 20. összejövetelen, 1796. október 13-án azt a megbízatást kapta, hogy a novemberi pozsonyi diétán a „két hazából” próbáljon híveket toborozni: „Mindezeknek teljesítésére pedig, nemkülönben a Társaság egész állapotjának a fővebb rendnek előtt léendő, bővebb és valóságos megismerítésére, nevezetesen a most jövő Sz[ent] András havának hatodik napján Pozsonyban tartandó ország gyűlése alkalmatosságával, az ott megjelenő jobb hazafiak előtt szüksége lévén a Társaságnak egy olyan jószívű és munkás igyekezetű jó barátjának szolgálatjára, kinek arra a célra mind tekintete elégséges, mind buzgósa esmértes, mind pedig ítéletén és választásán a Tár-

⁵⁴ Az 50. jegyzetben, *i. m.* 134–135.

⁵⁵ Pallós Albert: *Marostordavármegye népoktatási intézeteinek története*. Marosvásárhely 1896. 25–27; Csekme Ferenc: *A görgeényi ev. ref. egyházmegye iskolaiügy története*. Protestáns Közlöny 1896. 23. és 30. sz.

saság megnyughatik; minémű a Társaságnak buzgó jóltevője, méltóságos római Sz. B. gróf ifjabb Teleki Domokos úr...⁵⁶ Ő 1797. március 3-án Kolozsváron keltezett jelentésében számol be a diétán történekről: „A pozsonyi ország gyűlésen sokféle tekintetek teljességgel nem engedték, hogy ott valami patrioticum institutumnak promotora lehessen; az idő is rövid volt, de ha mindez nem lett volna is, én a Társaság levelét csak a diéta végével vettem kezemhez. Ehhez járult még az is, hogy a Társaság munkájának első darabja még Pestre nem érkezett volt el.”⁵⁷ Ugyanakkor jelenti, hogy Pesten felkérte Schedius Lajost, magyarországi levelezőként foglalkozzon az új tagok beszervezésével, a jelentés végén pedig néhány javaslatot tesz a Társaság tagjainak csoportokba sorolására. Figyelemre méltó ugyanez év júniusában Marosvásárhelyen kelt írása: *A nemes Magyar Nyelvművelő Társaság gyarapodását tárgyazó Jelentés*,⁵⁸ melyben a Társaság megszervezésére, működésére tesz jól átgondolt javaslatokat.

A marosvásárhelyi Könyvtár őriz két ugyancsak a Társaság tevékenységét illető kézírást. Mindkét szöveg ismert, sőt nyomtatásban is megjelent, csak azt nem tisztázta a szakirodalom, hogy szerzőjük Teleki Domokos. Az egyik *Egy meg-Hivó Hirdető Levélnek példája*. Teleki Domokos ezt a címet a kézírásban áthúzta, és alája a következőt írta: *Elő Szó a' Társaságról és annak Czeljáról*. Jancsó Elemér az előző címmel közli.⁵⁹ Ennek célja az lehetett, hogy ismertette a Társaság célkitűzéseit, feladatait, új tagokat toborozzon. Ennek tulajdonítható, hogy a szöveg több kézírásos példányban is fennmaradt. A Tékában lévő, Teleki Domokos írásával készült fogalmazvány⁶⁰ azt bizonyítja, hogy ő maga szerkesztette a szöveget a Társaság Elöl-ülője és fő Titoknoka nevében. A kézírásban sok javítás, kitörölt rész van, ami nem került át a végleges, szétküldött szövegbe.

Teleki Domokos írásával készült a Tékában lévő másik kézirat is: *Planum Organizationis Societatis Litterariae Trannicae*.⁶¹ Erről a szövegről említést találunk Jakab Elek tanulmányában.⁶² Arról ír, hogy kutatásai során három, 1797 körül készült szervezési tervet talált. Az első szerzőjét nem ismeri, de a másodikról úgy véli, hogy a javaslatokat tevő ifj. gróf Teleki Domokos. A Jakab Elek tanulmányában részletesen ismertetett első tervezet véleményünk szerint teljes egészében megegyezik a Tékában lévő kézírásos fogalmazvánnyal, tehát ennek a szerzője is Teleki Domokos volt. A kéziratnak van még egy érdekessége. Azon a lapon, ahol Teleki Domokos a Társaság *közönséges és különböztetett* gyűléseiről ír, a könyvtáralapító Teleki Sámuel néhány kiegészítést tesz a szöveg mellé. Ezek szerint Teleki Domokos impurum fogalmazványát megmutathatta apjának, s ő belejavított a szövegbe.

A Nyelvművelő Társaság összejövelelein készült jegyzőkönyvben gyakran találunk említést a Teleki Domokos által tett felajánlásokról. Minden nyomtatásban megjelent munkájából küld a Társaság gyűjteményébe. Az 1795. december 28-i 13. gyűlésen jelenti Aranka György, hogy Teleki Domokos *Utazásait* végül Bécsben fogja kiadatni. Mint már szóltunk róla, korábban arra gondolt, hogy a Társaság égisze alatt jelenjenek meg az úti-

⁵⁶ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 215. Meg kell jegyeznünk, hogy e kötet névmutatója ifj. Teleki Domokost és gr. Teleki Domokos főispánt összekeveri.

⁵⁷ Jancsó Elemér: *i. m.* 223.

⁵⁸ Jancsó Elemér: *i. m.* 229–230.

⁵⁹ Jancsó Elemér: *i. m.* 128–129. és Aranka György *erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Budapest 1988. 113–116.

⁶⁰ Az 50. jegyzetben, *i. m.* 283–286.

⁶¹ Uo. 287–295.

⁶² Jakab Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. Figyelő XVI(1884). 269–270.

jegyzetek. „A Társaságnak kevés költségét meg akarván kimélleni” — olvassuk a jegyzőkönyvben, most a kézírásokat küldi Erdélybe, azaz az utazások első három darabját.⁶³ A Társaság 18. gyűlésén felvett jegyzőkönyv arról számol be, hogy 1796 júliusában a frissen készült nyomtatott példányokból küld néhányat Teleki Domokos Marosvásárhelyre: „méltóságos Camerarius Teleki Domokos utazásait pompásan, réztáblákkal kiadatván, azokból 100 példát szánt a Társaságnak úgyhogy eladattatván, árok legyen a Társaságé, egynek-egynek ára 2 Rft. 15 xr., ide is jött egy néhány példa. Találtak T. professzor Basa István úrnál. Köszöntessék meg az ajánló grófnak illendőképpen.”⁶⁴ Az 1797. szeptember 4-i gyűlésen a titoknok bemutatja az írók által „béajánlott” könyvek között Teleki Domokos Sándor Leopold emlékezetére szerzett írásának magyar nyelvű fordítását⁶⁵, a 36. gyűlésen pedig *A vallás és erkölcs tanítása nevendék ifjúság elméjéhez alkalmaztatva* című, Bécsben nemrég megjelent munkáját.⁶⁶

A Társaság jegyzőkönyvei ugyanakkor arról is szólnak, hogy Teleki Domokos köteteket ajándékozott a Nyelvmívelő Társaság gyűjteményei számára. Az 1798-ban tartott 36. összejevetel jegyzőkönyvében ez áll: „Ugyan gróf Teleki Domokos úr mutat bé három darab érceket: a.) szibériai amazonkő; b.) egy darab cservenicai opálkő Kassa mellől; c.) egy darab opalizált márvány. Köszöntessenek meg s tétessenek a gyűjtemények közé.”⁶⁷

Ekkor már Teleki Domokosnak magának is szép ásványgyűjteménye van. Írásaiban, naplójában ugyan nem szól erről a foglalatosságáról, de kézíratos jegyzetei közt sok ásványtani feljegyzés, szakkönyvekből készített kivonat van. Érdekes, hogy már kisgyermekként olvas ilyen tárgyú könyveket. Köleséri Sámuel *Auraria Romano Dacica* 1780-ban megjelent könyvébe 1782-ben írja be a 8 esztendő gyermek a nevét. A kötetáblára préselt *C.D.T.* monogram és az alatta levő 1781-es évszám azt jelzi, hogy ezt a munkát nem sokkal a megjelenés után Teleki Sámuel megszerzi fiának. Egy tudatos felkészítés jele ez. Benkő Ferenc Kolozsváron 1786-ban nyomtatott *Köveknek és értzeknek külső megismertető jegyeiről* című könyvében a következő beírás található: „Comes Dominicus Teleki Junior de Szék. Mvaradini, 1786.” Tehát ez az ásványtani munka is megvan Teleki Domokos könyvei között. És itt tegyünk egy kis kitérőt: szóljunk Teleki Domokos könyvtáráról, mely halála után apja könyvei között talált helyet, ma tehát a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában van. Mintegy 100 kötetben található Teleki Domokos saját kezű beírása vagy a nevét fedő *G.T.D.* monogram. Természetesen elképzelhető, hogy olyan kötetek is voltak a tulajdonában, melyekbe nem írta be a nevét. Két fennmaradt jegyzék ugyancsak könyvgyűjteményéről tájékoztat. Az egyik 1787. október 16-án készült, Teleki Domokos maga sorolja itt fel az akkor tulajdonában lévő könyvek címét.⁶⁸ Egy másik lajstrom 1794 októberében készült, és 173 címet tartalmaz.⁶⁹ A beírások és listák alapján rekonstruálható állomány azt tükrözi, hogy Teleki Domokos elsősorban a tanulmányai során használt könyveket gyűjtötte. Korabeli tankönyvek, klasszikus szerzők munkái, történelmi, földrajzi vallásos tárgyú, filozófiai, ter-

⁶³ Jancsó Elemér: *i. m.* 176.

⁶⁴ Uo. 208.

⁶⁵ Uo. 242.

⁶⁶ Uo. 279.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ *Catalogus Librorum C. Dominici Teleki.* Viennae 1787 d. 16 Octobr. A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 843.

⁶⁹ *Catalogus Librorum C. Dominici Teleki.* Viennae 1794 d. 28 Octobr. A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 844.

mészettudományos, elsősorban matematikai, fizikai művek, kortárs irodalom és néhány ásványtani munka képezte személyes könyvtára anyagát.

Ezek szerint tehát szakkönyvek tanulmányozása után kezd foglalkozni a mineralógiával, kezdi el a kőzetek gyűjtését. Fennmaradt egy általa készített jegyzék: *Mineralis gyűjteményem lajstroma. Az El Rendelés és Szakaszok szerint. G. T.D. Wiennae.*⁷⁰ Ebben a lajstromban Zay *Mineralógiája* és Benkő Ferenc elrendezése szerint osztja fel kőzeteit. Minthogy Zay *Magyar Mineralógiája* Komáromban 1791-ben jelent meg, Teleki Domokos listáját csak ezután állíthatta össze. Még van a Téka állományában egy másik német és magyar nyelven összeállított kőzetlista is: *Erden und Steine. Földek és Kövek.*⁷¹ Ennek elsősorban az az információs értéke, hogy a két nyelven felsorolt ásványok mellé Teleki Domokos azt is beírja, hogy honnan valók, tehát hazaiak vagy külföldiek. A jegyzék az A-tól Q-ig terjedő osztályokban összesen 1997 kőzet leírását tartalmazza. Teleki Domokos kőzetgyűjteményét halála után apja tovább gyarapítja. A Teleki Tékában meglévő jegyzékek tükrözik a gyűjtemény további sorsát és azt, hogy a következő években hogyan és honnan gazdagodik az állomány. A Téka megnyitása óta Teleki Domokos ásványai a marosvásárhelyi könyvtárterem felső galériájában lévő üveges szekrényekben vannak. Modern feldolgozásuk, számbavételük szakember feladata lenne.⁷²

Amikor 1795-ben németországi útját járja, lényegében már többéves gyűjtőmunka van mögötte. Szaktudását a külföldi tudósok is látják, s minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy a jénai és lipcsei tudós társaságok tiszteletbeli tagnak választják. Ezekben a szokványos választásokon kívül komolyabb elismerést jelent, hogy ő lett az 1798-ban alakult jénai Ásványtani Társaság elnöke. Január 12-én veszi kézhez az erről szóló diplomát. Antal Jánosnak, a marosvásárhelyi eklézsia papjának január 28-án kelt levelében szerényen és aggályoskodva ír a megbízatásról: „Jénában P. Lenz egy Mineralogische Societaetist állított fel és abban igen sok membrumokat hívott meg. Az ordinar activ. membrumokkal pedig engem minden híradás nélkül praesidensnek választott s hát azon vettem észre magamot hogy a diplomát, (mely cum formis et pompis van irva) vészem. Mikor a híradást tette, mindenképpé excusaltam magamot és egyéb proiectumot tettem a praesidenségről, de ő nem várta meg ezen választ, hanem nékem elküldi a diplomát. Már én azt sem tudom mi lesz a kötelességem...”⁷³

Teleki Domokos tehát többször is visszautasítja a kinevezést, s amikor végül elvállalja az elnökséget, lényegében a döntő érv az, hogy talán majd később sikerül honfitársai közül valakit beválasztatni a társaságba. Felvetődik benne egy hazai Természettudományi Társaság megalakításának gondolata. Kéziratai között találtunk egy német nyelvű feljegyzést, melyet közvetlenül kinevezése után vetett papírra, s melyet Lenz professzornak is elküldött. Többek között arra kéri a társaság titkárát, hogy havonta küldje el az erdélyi társaság számára — itt minden bizonnyal a Nyelvmívelő Társaságra gondol — a jelentősebb mineralógiai felfedezések eredményeit. Ugyanakkor kéri, hogy a jénai Társaság nyomtatott alapszabályzatát, törvényeit is küldjék el számára; bizonyára erdélyi tagok beszerzéséhez lenne arra szüksége. Pár hónap múlva bekövetkezett halála megakadályozta szép tervei megvalósításában.

⁷⁰ A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 858.

⁷¹ A Teleki Tékában, jelzete: TAP. II. c. 864.

⁷² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1908. XIII. 1398. hibásan állítja, hogy „ásványgyűjteményét a marosvásárhelyi ref. főiskolának hagyta”.

⁷³ Teleki Domokos levele Antal Jánoshoz. Bécs, 1798. január 27. Koncz József: *Hogyan lett ifj. gróf Teleki Domokos a Jénai Ásványtani Társulat elnökévé?* Irodalomtörténeti Közlemények I (1891). 219–221.

Teleki Domokos fennmaradt írásai segítségével próbáltuk felvázolni az életművét, azaz annyit, amennyi ebből megvalósult. Az itt-ott meghúzódozó életrajzi vonatkozású adatok közlésével talán sikerült az eddig nagyon hézagosan ismert életrajzot kikerekíteni. Pályája mérlegét talán nem is lehet elkészíteni, hiszen idő előtti halála miatt alig jutott túl a felkészülés évein. Ennek ellenére rendkívüli szorgalma, sokirányú érdeklődése talán feljogosít arra, hogy munkásságának korai derékba törését a hazai tudományosság valós veszteségének tekintsük.

I. melléklet

A' Spanyolok Mexicoba. Szomorú Játék VI felvonásokba. Az adott engedelem szerint ezen észrevételeimet bátorkodom közleni:

Az egész munkából kitetszik a' jámbor szándék, mely a' Kereszténység lelke szerint utállyá a' tsaládságot, a' kegyetlenséget, az ártatlanok' elnyomását; a' mely undokságok szembe-tünöképpen kiütik magokat a' Spanyolok tselekedeteikben. Az elő-adás világos és érzékeny; 's ugyan azért kívánni lehet, hogy sokan olvassák, 's tanulnyanak belőle józanan, emberül gondolkodni. De ha magára a' drammára tekintek, úgy látszik:

1ször hogy igen hosszú a.) Neu sit quinto productior actu fabula, Horatz. b.) Lumbi sedendo, oculi spectando dolerent. Plaut.

2ször A' játéknak elő-adására többek kívántatnának 130 személyeknél a' kitett planum szerint. Magok a' beszélgető személyek, a' szolgálkon kívül felettebb sokak. Pedig már 8-10 untig legendők volnának.

3ször Egy Scenában Kelléténel többen beszélgetnek. Nec quarta loqui persona laborat. Horat.

4ször. A' játék tovább nyulad egy napnál. Pedig a' Dramma triplicem inexorabili severitate unitatem postulat: aetionis temporis, loci.

5ször Az elmék nem tartanak függőben. Az involutio fő mesterség.

6ször Omne genus scripti gravitate Tragedia vincit.

7ször A' halálos Sententia Kevés okkal támogatatk. Mindenik tsak egyget mond, 's pedig egész unalomig hoszszasan. Az egy Diego akarna az igaz ügy mellett fogni, de ő is reá áll végre, minden nyomos ok nélkül, a halálos büntetésre. És még nevetségessé is teszi magát.

8ször Qualpopoca' jelenlétében beszélgetnek a' Spanyolok a' Mexicoi néptől való félelmekről.

9ször A' Mexicoi nép semmi szivet sem mutat. El hagyja fogatni Tsászáriját, a' győzödelmes vezért. A' Papjaik meg sem jelennek, és éppen semmit sem tesznek az ősi religyio' kedvéért; pedig annak le rontását illeti az egész igyekezet.

10ször Hihetetlen, hogy azon vérengező Birák egyszerre a' vadságról, a' fenyegetődzésről a' szelidségre, irgalmasságra térjenek a' Tsászár személyére nézve.

11ször Mi lett a' Tsászárból, hogy egyezett-meg a' Spanyolokkal, egy Szó sints a' ki-végeztetés után, noha ő volna a' fő személy, a' kinek sorsáról szükségképpen kívánna valamit tudni a' Hallgató.

12ször A' Spanyolok' rut tselekedetét semmi különös büntetés nem éri; sőt 'Szemre-hányás sem elég nyomos, mellyel Diego illeti őket. etc.

Már most a' Magyarásgról is egy két szót.

1ször A' Spanyolok Mexicoba. Szomorú Játék VI Felvonásokba. Nints igazán grammaticae mondva. Mexicoban.

2ször Egynéhány deák ki-ejtéseket könnyen ellehetne kerülni. *Visitát ad, Majestassal* item *Contentusok* etc.

3ször Azon fület-sértő gerundiumok számtalanok, *hajtánd, lejénd.* Ez szerint így kellene beszélünk: A' Tisztelendő Papságnak az imádándó Istenről *betsüléndőbb* buzgósággal kellene szólni.

4ször A' Tsászárhoz valék-Nints jól mondva. Szinte nints ez sem: *Flascala, melly* p. 100. Szavának áll e? p. 69.

5ször. *Fojtatod* tisztetet p. 44. Ki tetszik tsak ebből is, melly nem jó az *ly* helyett *j* semmi írásban. Sokszor egészszen meg változtathattya az értelmet.

6ször Általában az Ortophographia igen változó, és nintsen meg határozot principiumokra véve.

7ször *Ne tartanók* meg ezen egyenlőséget, és több illyenek heányosok. Az *ók* és *ők* = *ónk* és *énk* helyett tsak ott jók, a' hol indeterminate van a' mondás p. o. Szívesen tisztelnők, ha meg érdemelné; Szívesen tisztelnénk az Urat nálunk etc.

8ször A' Magyar, a' hol tsak lehet, el kerüli a' több különböző mássalhangzók' öszve-ütkezését; tsak ezen okból, ki-tetszik, ha a' ki-mondás nem mutatná is meg elegendő képpen, hogy jobb így írni p. o. magzattya,

mint magzatja; kertye, mint kertje. t. i. A' j által változik az előtte való betűvé, mint *tollal*, nem *tolval* noha *val* a' suffixum. s. t. eff.

Az én tsekély ítéletem szerint leg jobb volna ezen drammbol egy historica deductiot tsinálni, szinte ugy dialogice Mint p. o. Fessler a' maga munkájiban, vagy Dugonics az Etelkájában, rövid részekre fel osztván a' munkát.

T. J. mk.

II. melléklet

A Mlgos Impr. Groff Teleki Domokos Urfi ide jövéen szinte tiz esztendő után hogy innen elment volt, mikor még be nem töltötte volna az 21. esztendőket in Ao. 1794 a mely felolvastatott a Templomb. in Mnsii Julii illyen rendelést tött.

Rendelés

Látván a Földes Urasság hogy ezen helységb. az Ekl-ai fenyíték megtsökent és a rossz erkölcsök elharpoztanak következő rendelkezéseit tész szoros meg tartás véget közönségessé:

1-mo. Az helybeli Tiszt. Prédikátornak hivatalya szerint szoros kötelességib. tétetik, hogy mind azokra, kik rossz erkölcsökkel és feslett életekkel az Ekláb. botránkoztatást adnak vigyázattal légyen, és az Ekleiai fenyíték szerint a Sz. Kánonok parantsolatjaihoz képest először is ugyan intse, és megdorgálja, az után pedig az Eklai büntetésekkel is büntesse.

2-do. A helybeli Mesternek és a Kurátornak, valamint nevezet szerint az öreg Vajda Istvánnak, Vajda Ferentznek, Filep Péternek a kiket a földes Urasság ezen rendelkezése által az Ekléb. fő Vigyázoknak nevez ki, parantsolatik különösön, hogy a feslett életű ifjakra és a nem Házásokra kemény vigyázással légyenek, és azokat az Udvari Tisztnek és Tsz. Prédikátor Uramnak azonnal bejelentsék.

3-tio. A feslett erkölcsű ifjak, akár ifjak, akár Leányok a kik akárminémű feslettségb. tanálatnak, ha 16 esztendőn alól vannak az Atyák v. nagyobb Atyafiak által, kik nékiek Atyok és Anyok gyanánt volnának keményen megbüntessenek, kiknek kötelességek léssen szorossan vigyázni gyermekeik megjobbítására: Ha p[edi]g ezen gyermekek ujra Vétségb. tanálatnának, ugy ha 16 esztendősk volnának azokat az Udvari Tiszt a földes Urasság képb. keményen meg büntesse, a szüléket p[edi]g mint hogy hinni lehet hogy ha gyermekeikre elegendő vigyázattal lettek volna, azok magokat megjobbították volna, a Pap a Templomban mindenek előtt megdorgálja: a kik p[edi]g 16 esztendőn felül valának, azok Ekleiai fenyíték szerint büntessenek: ha p[edi]g az sikertelen volna és továbbis rossz életeteket folytatnák, a férfiak a Vármegyének által adatassanak, a Leányok p[edi]g az helységből ki korbátsoltassanak.

4szer. Az udvari Tisztnek kötelességib. tétetik, hogy azokat akiket az Házások közt rossz életűeknek lenni ki tud, elsőbenis Tiszt Urammal meg intesse és meg dorgáltassa, akik p[edi]g a feslettségb. nagyobb botránkoztatást adnának, azok mind az Ekleiai büntetéssel illettessenek mind p[edi]g ő általla (udvari Tiszt által) keményen meg büntessenek. Ha p[edi]g feslettségb. anyira mentek volna hogy Házasság törésb. világos kurvaságb. és ehez hasonlok. tanálatnának, azok minden kifogás nélkül Vármegye székire adattassanak, értetik ez mind a két renden levő személyekről.

5ször. Mindazok, akik valami titkos feslettségekről tudnak és azt a Papnak, kurátornak v. a fő Vigyázoknak bé nem adják, ha a dolog világosságra jön meg büntetnek.

6ször. Kötelességib. fog állani továbbá a Kurátornak és a fő Vigyázoknak hogy az udvari Tisztnek a káromkodó és zabolatlan ifjakat kikkel szülejek nem birnak bejelentsék, hogy azok méltó büntetésre vonattassanak.

7szer. Az Udvari Tisztnek ki lévén adva ezen rendtartásokra nézve az utasítás, és a büntetések módja iránt való parantsolatok kötelessége szerint ezekhez fogja magát tartani. Kiadatott Sáromberkén Juli 29 napján 1794ben a Mlgs Urasság parantsolatjából a földes Urasság petsétyével megerősítvén Bedéts Jánosnak Mlgos Grof és K. Cancellarius Széki Teleki Sámuel Ur ó Exja jóságainak Inspectorá által.

Ugyan az Urffi ő Nga akkor az Oskolára nézve is
ilyen regulas Instructiot adott ki.

1. Minden kétségen kívül vagy az, hogy a tudatlan ostoba és bárdolatlan ember, aki a vallásban az erkölcsökben és a maga világi állapotjára szükséges dolgokban nem oktatik, sem embernek, sem hazafiunak, sem parasztnak, sem jobbágnak nem jó.

2. Azért minden Gazda embernek, nem tsak Atyai hanem polgári kötelességében áll a maga gyermekit oskolába küldeni, hogy ott mind az erkölcsben, mind a vallásban oktattassék és azokra meg tanitassék, amelyek annak világi állapotjára mind paraszt embernek jövendőb. szükségesek lesznek ha magát lábón akarja tartani.

3. A fiú gyermekek 9 esztendő korokb. adattassanak oskolában, a leányok p[edi]g 8 esztendő korokb., hanem ha ebben a gyermekeknek betegsége, vagy észbeli természeti gyengesége akadályt vetne, ekkor későbbben is meg lehet.

4. Az oskolában való járás October Holnapjának első napján kezdődjék.

5. Az oskolában járó gyermekek 3 classisra, vagyis seregre osztattassanak fel az három klassis p[edi]g nem együtt hanem külön taníttassék.

6. A kik együtt adatnak az oskolában egy sereghez tartoznak, az első klassisban lésznek a leg kisebb gyermekek rend szerint 8 és 9 esztendőstől fogva kilentzig és tizig: a másikban a közép idejük 9 és 10 esztendőstől fogva 11-ig és 12-ig, az harmadikb. a nagyobb gyermekek 11 12 esztendőstől fogva 13 dikig és 14 dikig, eszerint az oskolai tanulás öt esztendőkig tart.

7. Az első Klassishoz tartozó gyermekek télbe és nyárba minden héten három hétköznap fognak az Oskolába menni Hetfűn, Szerdán, Pénteken délelőt és délután; a második Klassishoz tartozók Télb. hasonló képpen, Nyárba két hétköznap u. m. Kedden, Tsütörtökön, Szombaton és Vasárnap, nyárba p[edi]g 2 napot u. m. Tsütörtökön és Vasárnap délelőt és délután. A téli időnek vétetnek a következő hónapok. 9vember, December, Januar, Februarius, Martius, Nyári időnek Vétetnek p[edi]g a következők Aprilis, Majus, Junius, Julius, August, Sept, October.

8. A mely gyermekek most ezen esztendőb. Oskoláb. vagynak így osztattassanak ie, akik az idén kezdettek járn: első classishoz tartoznak ezek octobertől fogva még egy esztendeig legyenek az első Klassisb: a kik tavaj kezdettek járn a második klassishoz tartozzanak és ezek is octobertől fogva egy esztendeig legyenek a második klassisban: a kik harmad idejük vagy még azelőtt kezdettek járn, azokis octobertől fogva 2 esztendeig járnak.

9. és 10. Az első seregben lévő gyermekek ezekb. vesznek oktatást a. a természeti vallásb. b. könnyű és rövid értelmes imádságok megtanulásában. c. a betűkben az olvasásig és a számlálásban. A második seregben lévő vesznek oktatást a.) az erköltsi regulákban és ennek felette mind a Sz. írásbol mind más jó könyvekből ezekhez alkalmaztatott erköltsi mondások és rövid oktatások (kiket a Mester válogasson ki magának és a tanításra írjon fel) taníttassanak meg hogy azokat eszeb. jól bé nyomják. b.) a kis katekizmusban mely nékiek úgy taníttasson, hogy nem annyira könyv-nélkül tudják amit meg tanulnak, hanem azt meg értsek, és magoknak meg jegyezzék, azért a Mester a magyarázást el nem fogja mulatni. c.) Taníttassanak rövid és kegyes imádságokra és ezeknek áhitatos elmondásokban gyakoroltassanak. d.) Tanuljanak énekelni. e.) olvasni. f.) írni. Az harmadik sereghez tartozók vesznek oktatást a.) az erköltsi tudományban melyben nékiek mindennémü relatiokban tekintetben kötelességeik is bővön elé fognak adattatni. b.) A nagy Katekesisben, melyet szükséges magyarázattal és világosítással tanítani kötelességiben téssen a Mesternek. c.) Taníttassanak szép Istenes énekekre és Soltárookra melyeket a Mester válogasson ki. d.) Az úgy nevezett Magyar országon is közönséggé lett igen hasznos Szükség könyvből oktassanak, és ezen könyv gyakran olvastassék a gyermekekkel. f.) A számvetést tanulják u. m. Additiot, Substractiot, Multiplicatiot, Divisiot, Regula de Tri és a Fractiot. g.) Irni tanuljanak, aki az exemplárt leg szebben írja jutalmat kap. h.) Tanuljanak énekelni a nagyobbak harmoniában, erköltsi mondások és oktatások, kiket a mester rész szerint Sz. írásbol, rész szerint más szép könyvekből ki írhat, könyv-nélkül tanultassanak, hasonló képpen szép elmés, de nem hosszas versezetek tanultassanak meg, az emlékező tehetségnek gyakorlásáért. j.) A Sz. írásbol nevezetesen az Uj Testámentumbol azok a részek melyek a Krisztus Jesusrol és az ő tanításairól vagynak írva, Vasárnaponként a gyermekekkel olvastassanak.

11. A Mesternek ítéletitől függ a tanítando tárgyakat el osztani és ez, vagy amaz órában tanítani.

12. Az oláh gyermekekis tartozzanak az oskoláb. járn, amikor azomban a Katekizmus taníttatik, akkor az oskolából ki mehetnek, Vasárnap sem tartoznak az oskolában menni.

13. A tzigányokis tartoznak az oskoláb. jártatni gyermekeiket büntetés alatt, ezektől a Mger pénzt nem fog venni, mezítelen egys az oskolában ne járjon.

14. Minden esztendőb. kétzer a Templomban examen fog tartatni: 1. Febr. és 15. Septembr, mely alkalmatossággal a jó Szülék meg fognak jelenni, a rosszak bizonyára el fognak maradni.

15. A magokat leg jobban viselő és leg szorgalmatossabban tanuló gyermekeket a Mester fel jegyezvén, és az Udvari Tisztnek neveiket bé adja, a két legjobb fiú és a két leg jobb leány jutalmat kap, hasonlóképpen a leg jobb Hármonisták és a leg szebb író.

16. A Mesternek minden gyermektől esztendők által 10 potra fog adatni.

17. Az oskola nyárban a Mester házánál, télb. p[edi]g a Tszt. Ur Házánál tartassék.

18. Végezetre a jó Szüléknek Lelkekesméretib. áll, hogy a meg irt mod szerint gyermekeik oktatásáról gondolkodjanak, a kik rossz Szülék ezt nem tselekszik azok, hogy p[edi]g a rossz Szülék rossz emberek és rossz jobbágyok annál bizonyosabb nints. A mesternek is p[edi]g aki ezek Regulamentumnak meg tartása szivére köttetik, kötelességéb. tétetik és parantsolatáb.

19. Az Udvari Tisztnek p[edi]g szoros kötelességib. fog állani, hogy ezen Regulamentum meg tartására keményen vigyázzon és benne semmi fogyatkozást meg ne szenvedjen.

Ki adattatott a Mlgs földes Urasságnak parantsolatjára
a Tisztelt Mlgs Urasság petsétyével megerősítve
Bedéts János Inspector által

III. melléklet

Ide tartoznak némely Erköltsi rövid Mondások és Regulák, melyeknek meg-tanulása igen hasznos lejjend.

1. Félyyed az Istent, tselekedj jót, ne rettegj senkitől.
2. Akképpen viseld magadat Másokhoz a mint akarod, hogy Ők hozzád visellyék magokat. Vagy amit Magadnak nem akarsz azt Másoknak ne tselekedd.
3. A korhelség minden vétéknek kezdete.
4. A békességes türés mindent meg győz.
5. A meg tselekedett Munka után jó nyugodni.
6. A ki nem akar hallani, annak érezni kell.
7. A rossz példák megvesztegetik a jó erköltsöt.
8. A ki sokat beszél a vagy sokat tud, vagy hazud.
9. Aki Hibáját meg valya annak örömet enged az Ember.
10. Betsüld a vénséget, mert te is megvénülsz.
11. Hallgass mindenről, a mit bizonyosan nem tudsz.
12. Ha szolgál a Szerentse fel ne fuvalkodjál.
13. Ne tsügedj el a Szerentsétlenségben.
14. A békességes tűró Szív, legnagyobb kints.
15. Semmit se igérj valamit nem telyesithetsz.
16. A rest Embert minden utállya.
17. Töbnyire az tsalatik meg, a ki mást akar megtsalni.
18. Nem kell a rosszszért, rosszszal fizetni.
19. A Fösvénység minden rosszsznak Gyökere.
20. A korhelt senki sem szereti tartani.
21. A mit örömmel tselekszünk, a nem esik nehezünkre.
22. Ne veszekedj, és rosszszért rosszszal ne fizess.
23. Kerüld a rövid ideig tartó örömet, melyet hosszszas bánat követ.
24. Az ember gondol, az Isten rendel.
25. A ki egyszer hazudott, annak ritkán hisznek.
26. A ki kegyes, szorgalmatos, és betsületes, a mindenütt meg élhet.
27. A gonosztévőt nem tsak a jó, hanem a rossz Emberek is meg-vetik.
28. Az Egésség jobb a Gazdagságnál, és a Virtus többet ér az Okoságnál.
29. A mit meg nem lehet változtatni, azt békével kell szenvedni.
30. A ki zugolodással tselekszi azt, a mivel tartozik, az maga életét terheli.
31. Az Emberség által senki meg-nem bántatik, de a durvaság ellenséget szerez.
32. Nem viselhet minden szép-köntöst, de betsületes Ember minden lehet.
33. Az Embereknek nem a vétkeket, hanem a virtusokat kell követni.
34. A ki Felebaráttya szerentséjét irigyl, annak nints jó szive.
35. A szorgalmatos Emberek tisztességre mennek, de a korhelek vétékben esnek.
36. A ki ifjuságában nem tanul, a vénségében tsak panaszkodik.
37. A ki örömet el-vádol másokat, a senkinek nem baráttya.
38. A ki Vermet ás másnak, maga esik belé.
39. Rest többet fárad, fösvény többet költ.
40. Ha valakiről jót nem tudsz mondani, a rosszszat halgasd el, ha tsak teheted.
41. Ha jót tettél ne emlegesd, ha jót vettél ne halgass.
42. Jó tét helyibe nem kell jó téteményt várni.
43. A ki sokat panaszol az Emberek háládatlanságára, az azt mutatya ki, hogy ingyen nem szeret jól tenni.
44. Határ, mód és mérték vagyon mindenekben, melyet ha meg-tartaszsz, jársz jó Ösvényeken.
45. A Szerentse változásin meg ne indully, el ne tsügedj, mert az igaz boldogságot tölled el nem veheti, mert az olyan, hogy benned áll, tsak tölled függ, s meg marad.
46. Ne büszkélkedj, mert magad betsüllésit nem lehet másokra tojni, a Betsülés magától jó.
47. A Jó Ember magának vét, de másnak is arat-az az a mit maga igyekezete által magának meg szerzett, azt másoknak is fordítsa hasznára.
48. Sokat ne kívánn, mert keveset érsz el.
49. Ne ifly addig, míg a dolgot bizonyosan meg nem tudod.
50. Minden Embert Jónak tarts, míg rosszsznak lenni meg nem esméred.